

3 архіваў

Разьдзел складзены з матэрыялаў, знойдзеных у фанатэцы і ў прыватных архівах супрацоўнікаў радыё. Таксама далучаная прадмова да зборніка эсэ, якія на працягу 1999 году гучалі на хвалях «Свабоды» і пазьней былі выдадзеныя часопісам «ARCHE».

«КІРАЎНІКІ ЦК ВЫЯВІЛІ СЯБЕ ПОЎНЫМІ
НІКЧЭМНАСЬЦЯМІ»

19 кастрычніка 1993

Аляксандар Лукашук, Менск

У сядзібе Беларускага Народнага Фронту на Варва-шэні, 8 адбылася вечарына з нагоды 5-х угодкаў утварэння Беларускага Народнага Фронту. Выступалі старшыня БНФ Зянон Пазьняк, намеснік Юры Хадыка, сваімі ўспамінамі падзяліўся і сябра Сойму БНФ Васіль Быкаў.

В.Быкаў: Вядома, што ў свой час гэтая зьява, утварэнне Народнага Фронту — неардынарная, можа быць, гістарычная зьява — будзе дасьледаваная не адным пакаленьнем дасьледчыкаў. Як трэба, апісаная ў літаратуры, ва ўсіх яе жанрах. Гэта безумоўна, таму што гэта вельмі важная падзея. Я б сказаў, гістарычная падзея на шляху, вельмі цяжкім шляху нацыянальнага супраціўленьня таталітарызму. Канечне, цяпер шмат што стала зразумелым, вядома. А ў той час многае было абсалютна незразумела, многае выяўлялася як бы нейкімі абрысамі няпэўнымі з туману.

Я, напрыклад, калі на тым памятным сходзе, дзе мы стваралі кіраўніцтва «Мартыралёгу Беларусі», я ня ведаў, што ёсьць нейкая задума стварыць і Народны Фронт. Для мяне гэта было нечакана, але ўсё-такі было нейкае адчуваньне неабходнасьці, гістарычнай неабходнасьці менавіта такога акту. І ён — здзейсьніўся. Усе мы адчувалі тады вялізны ўціск на сябе з боку ўлады. Я за ўсе свае гады жыцьця ў Беларусі столькі разоў ня быў у ЦК і ў Вярхоўным Савеце, як у тыя некалькі тыдняў, калі мяне кожны дзень, відаць, вазілі туды на машыне — і я там, значыць, засядаў у кабінэтах, ну а часцей за ўсё адзін на адзін. То зь Пячэньнікавым, то

зь яго памагатымі, то з Сакаловым. Гэта, канечне, былі вельмі непрыемныя сустрэчы. Непрыемныя ў тым сэнсе, што даводзілася даказваць такія рэчы, пра якія з разумнымі людзьмі, нармальнымі проста ніякай гаворкі не магло быць. Найэлементарнейшыя рэчы. Ну, апроч таго, яны, канечне, праявілі сябе ў гэтым сэнсе поўнымі нікчэмнасьцямі. Абсалютнымі нікчэмнасьцямі. Ня толькі ў вачах беларускай нацыі, але і ў вачах нават свайго партыйнага, маскоўскага кіраўніцтва.

У мяне на гэты конт былі дзьве гаворкі з Гарбачовым. Адна была малапрыемная, гэта была аўдыторыя вялікая, была нейкая сустрэча ў Маскве, дзе з аднаго боку было ўсё Палітбюро, а з другога боку — інтэлігенцыя, творчыя работнікі. І тады Гарбачоў — якраз гэта здарылася пасля падзеяў 30 кастрычніка — Гарбачоў мяне падняў для допыту: што такое адбываецца ў Беларусі? Для мяне гэта ўжо такое ўсё было набалелае, што я там адказаў прама і без усякай дыпляматыі. І, мабыць, гэта падзейнічала, бо Гарбачоў больш нічога ў мяне ня мог там запытацца, толькі круціў галавой і пра сябе гаварыў: «Як жа так атрымалася? Такая нацыя...» Ён быў зьбянтэжаны. І ў часе другой гаворкі (гэта было крышку пазьней, і было сам-насам, больш нікога), хаця гэта была кароценькая гаворка, я зразумеў (ён мне гэта сказаў), што нашае кіраўніцтва, у тым ліку і ЦК, і КГБ, і Міністэрства ўнутраных справаў, інфармавалі Маскву такім чынам, што 30 кастрычніка беларускае кіраўніцтва задумала нацыяналістычны мяцеж.

І вось цяпер, як тут гаварыў Зянон Станіслававіч, усё стала зразумела, асабліва калі мець на ўвазе алмацінскія падзеі. Гэта звычайнае стандартнае мысьленьне, паколькі гэта адбылося так у Алматы, дык так павінна было адбыцца і ў Беларусі. Супраць людзей, супраць народу, які выйшаў на вуліцы з абсалютна бязьвіннымі мэтамі — ушанаваньня памяці продкаў, былі кінутыя вялізныя сілы арміі, міліцыі, ну і таксама партыйных арганізацыяў, партыйныя сілы. Усё гэта

такім чынам падавалася, і нашы кіраўнікі, далажыўшы, што гэта мяцеж падаўлены, чакалі, безумоўна, узнагароды. І там, у Палітбюро, ужо намячаліся такія згоды, што трэба адзначыць...

Але, праўда, Прэзыдыюм Вярхоўнага Савету СССР і ЦК КПСС — відаць, таму, што ў Гарбачова ўжо зьявілася нейкае сумненне, яны не паспелі такім чынам адрагаваць і ўзнагародзіць. Адно толькі палкоўніку, які кіраваў усёй гэтай арміяй каля Маскоўскіх могілак, Міністэрства ўнутраных справаў (гэта ўжо іх прэрагатыва) прысвоіла наступнае, генэральскае званьне. Вось на гэтым усё скончылася. Яшчэ можна сказаць, што ў гэтай нашай барацьбе, як і належала, як і трэба было чакаць, усё-такі нас падтрымала расейская дэмакратыя. Я цяпер успамінаю хоць бы тую самую нараду, на якой пасля майго выступленьня выступіў Віктар Астаф'еў, у вельмі рэзкай форме выгаварыў ЦК і Гарбачова, можа быць, так выгаварыў, як і належала зь імі гаварыць. Я, на жаль, проста не валодаю такім стылем, якім валодае Віктар Астаф'еў. Ну, канечне, Адамовіч там многа чаго зрабіў у гэтым сэнсе на нашу карысьць.

Але я хацеў бы сказаць, што былі і іншыя людзі, зь ліку нашай нацыянальнай інтэлігенцыі, якія іменна ў гэты час пісалі пад дыктоўку кіраўніцтва, таго ж ЦК розныя акты — пра тое, скажам, што (гэта вядомы акт парламэнцкай камісіі) у часе падзеяў 30 кастрычніка з боку «правоохранительных органов никаких противоправных действий применено не было». І гэты, я б сказаў, ганебны акт трэба было б надрукаваць васьць цяпер, бо там стаяць подпісы нашых вядомых цяперашніх, вельмі паважаных, шаноўных інтэлігентаў. Я памятаю, што калі я гаварыў з Сакаловым у той час, ён увесь час «патрасаў» гэтым дакумэнтам. Я казаў, што атручаныя газам дзясяткі людзей, а ён мне паказваў акт, скрэплены подпісамі гэтых людзей, і гаварыў, што васьць яны сьведчаць, што ніякіх там газаў не прымянялі, абсалютна. Яшчэ я хацеў бы на заканчэньне сказаць васьць што. Бе-

зуюмўна, падзеі 30 кастрычніка зьявіліся экзаменам найперш для новенькага, толькі народжанага кіраўніцтва Народнага Фронту. І найбольш з поўным правам гэты падзеі засьведчылі права Зянона Пазыняка на лідэрства Народным Фронтам і на лідэрства сярод нашай нацыі. І гэта, канечне, вялікае шчасьце ў тым вялізным няшчасьці для нашай нацыі.

«ТРАДЫЦЫЯ ДЗЯДОЎ ВЕЛЬМІ ЗНАЧНАЯ ДЛЯ ДУХОЎНАГА ЗДAROЎЯ НАЦЫІ»

2 лістапада 1993

Аляксандар Лукашук, Менск

Менск, праспэкт Скарыны. На рагу вуліцы Ёрыцкага і праспэкту Скарыны ўсталявана «Капліца памяці» з тэкстам: «Адсюль, ад будынку НКВД, пачынаўся пакутны шлях у Курапаты. Вечная памяць ахвярам бальшавіцкага тэрору!» Сыціплыя кветкі, людзі вакол.

На мітынг у каля будынку НКВД—КГБ выступіў і Васіль Быкаў.

В.Быкаў: Шаноўныя сябры! Кожны народ мае сьвяшчэнныя мясьціны, як у сваёй гісторыі, так і ў сваёй геаграфіі. Гэтая сьвяшчэннасьць зьвязаная ня толькі з долбесьцю і гераізмам, але таксама і з пакутамі, і тымі выпрабаваньнямі, якія ён панёс на сваім гістарычным шляху. Так сталася, што беларусы на сваім шляху адзначаюць васьць іменна гэтую мясьціну. Гэта мясьціна, якая зьявілася пачаткам шляху на Гальготу многіх і многіх тысяч беларусаў у нядаўнім мінулым. Мы павінны памятаць як іх імёны, імёны нашых пакутнікаў, таксама і імёны іх катаў. Таму што для нас праблема віны і спра-

вядлівасці — вельмі зьяднаная праблема. І без вырашэння яе немагчымы навогул ніякі прагрэс і развіццё нацыі. Дык вось, я думаю, што сапраўды вось гэтая традыцыя адзначэння Дзядоў, гэтага месца, відаць, яна ўсталюецца надоўга, бо яна вельмі значная для духоўнага здароўя нашай нацыі.

«МЫ НЕ ГАТОВЫЯ ДА ПАКАЯНЬНЯ»

12 сьнежня 1993

Аляксандар Лукашук, Менск

— Ці памятаеце вы 1963 год, калі забілі Джона Кенэдзі, і што гэта значыла для вас тады, у тых гады? Чужая краіна, «вораг» Амэрыка, забіты прэзыдэнт... І — вашы адчуваньні?¹

— Мае адчуваньні былі... Самае першае было — гэта пытаньне: хто? Чыіх рук гэта справа? І канечне, мне тады ўжо здалося, хаця я ня меў ніякіх звестак, ніякіх матэрыялаў, але здалося, што гэта справа рук КГБ. Я думаў, што бязь іх гэта не абышлося. А пасля, калі пачала раскручвацца гэтая справа — і выявіўся тут Освальд, і яго лёс прывёў у Менск, я зразумеў, што, канечне, інакш і быць не магло! Інакш і быць не магло. Справа толькі ў тым, што гэтыя самыя спэцыялісты, чэкісты, яны ж умеюць хаваць канцы. У іх паралельна з распрацоўкай апэрацыі ідзе распрацоўка і таго, як схавать канцы ў вадзі. І вось, відаць, так здорава схавалі, што нічога зразумець дагэтуль немагчыма.

¹ Пытаньні пра Кенэдзі былі патрэбныя для перадачы да 30-годзьдзя забойства амэрыканскага прэзыдэнта. (*Тут і далей заўвагі А.Лукашукі.*)

— *Васіль Уладзімеравіч, а вось вашы адчуваньні ад таго, што загінуў прэзыдэнт чужой, варожай краіны? Я маю на ўвазе, што гэта ўсё ж такі была яшчэ пара, хоць, можа быць, і не такой жалезнай, як пры Сталіну, але ўсё ж такі жалезнай заслоны...*

— Ну, я скажу, што не было ў мяне з гэтай нагоды ні радасьці, ні вялікага смутку, таму што... Радасьці не было — бо я тады не адчуваў Амэрыку як варожую ці патэнцыйна варожую краіну. А смутку не было, бо ўсё-такі гэта была чужая краіна, з чужымі праблемамі, а ў нас, дзякуй Богу, тады сваіх праблемаў было... І ў мяне асабіста праблемаў была такая вялікая колькасць, што ў мае эмоцыі ўжо іншыя проста не маглі паўнапраўна ўлезці, уторкнуцца...

— *Гавораць, што для пісьменьніка, для чалавека творчага пакуты — гэта частка прафэсіі. І нават ёсьць такі падыход, што трэба пакутаваць, трэба гэтыя цяжкія цяжкія цяжкія цяжкія... Вы лічыце, што тэа адчуваньні, тэа нэгатыўныя эмоцыі, скажам, 1960-х гадоў, яны мелі нейкі станоўчы вынік для вас як для чалавека, які піша?*

— Ну дык вядома, што адмоўныя эмоцыі, якіх звычайна бывае багата ў жыцці, яны працуюць у пэўных натурах у адным напрамку — у напрамку працы над душой, над удасканаленьнем, над выгартоўваньнем душы. Мы ведаем і з прыкладу многіх іншых, у тым ліку і літаратараў, што яны іменна як літаратары, як асобы выхаваліся на пераадоленні цяжкага, нават пакутнага. Гэта адносіцца і да Льва Талстога, і да Дастаеўскага. Ёсьць сьведчаньні, я памятаю, Буніна, які другі раз ажаніўся і ехаў у падарожжа ў Палестыну, і ўсё ў яго на душы было так хораша, што ён у пісьме свайму брату старэйшаму напісаў, што так мне цяпер хораша, што я баюся, як жа я буду далей пісаць? Значыцца, вось гэтыя пакуты, яны для творчай асобы проста маюць неацэннае значэньне.

— *Вельмі важна, чым ёсць пакуты для творчай асобы? І пакуты для іншых людзей? Скажам, той пакутны час, які перажывае цяпер уся нацыя... Ці нейкі станойчы здабытак можа быць у выніку? Ці не?*

— Я думаю, што так. Таму што, відаць, уся гісторыя чалавецтва разьвіваецца, па-першае, у пераадоленні, па-другое, у напрамку нейкай навукі, нейкага ўроку гістарычнага, які могуць даць толькі іменна пакутныя, стрэсавыя моманты гісторыі кожнага народу. Варта зірнуць хоць бы на становішча ў Эўропе, пра якое кажучь, што яно стабільнае, што там няма войнаў (за выключэньнем, можа быць, краінаў былой Югаславіі), і дэмакратыя там усталявалася... Усё гэта добра. Але мы павінны ўспомніць, што перажыла да гэтага Эўропа, краіны Эўропы і дзяржавы эўрапейскія. Колькі там было калатнечы і колькі было праліта крыві. І толькі прайшоўшы праз усё гэта, празь вялікія выпрабаваньні і вялікія пакуты, праз войны трыццацігадовыя, напалеонаўскія і іншыя, праз шмат рэвалюцыяў, міжусобіцаў, толькі ў такім выпадку ўрэшце напрыканцы XX стагодзьдзя эўрапейскія народы прыйшлі да цяперашняга стану. Да стану стабільнасьці, узаемнай згоды, да разуменьня таго, што ў эўрапейскім доме можна жыць толькі мірна, толькі не падпальваючы яго з розных бакоў. І калі дагэтуль яшчэ нехта падпальвае, дык гэта ўсё ня што іншае, як пераадоленьне гэтага сьндрому камунізму.

Калі паглядзець уважліва на гэтыя канфлікты ў былой Югаславіі, у Альбаніі, эканамічныя цяжкасьці ў краінах Усходняй Эўропы, усе яны маюць адну прыроду: камуністычную прыроду. І пакуль гэты сьндром камунізму ня будзе пераадолены, дагэтуль Эўропа ня стане канчаткова на шлях згоды і мірнага суіснаваньня.

— *У пераадоленьні сьндрому камунізму — што, на вашу думку, галоўнае? Актыўнасьць суб'ектаў? Ці ўсё ж не па сілах асобных людзей, нейкіх групаў, ці нават паліты-*

каў гэта зрабіць, і патрабуецца час, патрабуюцца вось тыя сорок гадоў, якія патрабаваліся біблейскаму Майсею, каб з рабоў зрабіць вольных людзей? Наколькі гэта залежыць ад нас?

— Гэта цалкам залежыць ад нас, але і ня толькі ад нас. Я думаю, што калі гаварыць пра час, дык яго трэба, можа быць, куды больш, чым сорок гадоў. Справа ў тым, што камунізм — гэта СНІД, татальны СНІД, які паражае ўсё грамадзтва і, у рознай меры, усе суб'екты гэтага грамадзтва. І трэба мець на ўвазе, што гэтае паражэньне было вельмі канцэнтраваным, вельмі інтэнсіўным. Мы ж ведаем, мы ж можам успомніць, як інтэнсіўна разьвівалася ўсё, што звязана з камуністычнай ідэалёгіяй. Якія былі сродкі выхаваўчыя, якая была прапаганда, якая была эканоміка. Усё — у адным напрамку. І таму менавіта гэты СНІД паразіў на вялікую глыбіню абсалютна ўсе бакі чалавечага існаваньня, у тым ліку ня толькі эканоміку, якая ня можа выкараскацца і дагэтуль — як ня дзіўна, ніякія меры не эфэктыўныя. Пакуль ня будзе канчаткова перажытае ўсё, што звязана з камуністычнай эканомікай, я думаю, што і зруху ня будзе.

Далей. Гэта адносіцца да культуры, да псыхалёгіі таксама, чалавечай псыхалёгіі. Я думаю, што патрабуецца зьмена некалькіх пакаленьняў, і таму, безумоўна, сорок год біблейскага Майсея — гэта занадта кароткі тэрмін у параўнаньні з тым, які патрэбны нам, каб панішчыць раба ў сваёй натуре.

— *Калі гаварыць пра нас не як пра народ, не як пра нацыю, а як проста пра асобных людзей, пра індывідуўмай, то нам не падыходзіць такі адказ. Яго можна толькі з горьччу прыняць. У нас жыцьцё ўсё ж абмежаванае. І ў межах свайго жыцьця, значыць, падыход трэба шукаць іншы. Скажыце, наколькі вам уяўляецца плённай ідэя, якая была выказаная на самым пачатку перабудовы,*

што скончыць з гэтым можна праз пакаяньне? Што адбылося з гэтай ідэяй?

— Ідэя вельмі харошая, я лічу. Але ўся справа ў тым, што іменна мы, пакаленьні, якія цяпер жывуць, якія мелі дачыненне да нядаўняга мінулага, да камунізму, проста псыхалогічна не гатовыя да якога-небудзь пакаяння. У нас цяпер колькі заўгодна ёсьць тэорыяў, па якіх значыцца, што мы — не вінаватыя. Што вінаватыя толькі, дапусьцім, чэкiсты. Або далей некаторыя ідуць: што вінаватае толькі кіраўніцтва партыі, таму што «радавыя члены ні пры чым», яны былі проста «вінцікамі», ад іх нічога не залежала. Іншыя кажуць, што, можа быць, кампартыя вінаватая, але вось маса беспартыйных, простых былых савецкіх людзей, рабочых, калгаснікаў — ужо абсалютна не вінаватая, таму што ад іх нічога, зусім ужо нічога абсалютна не залежала.

Дык вось, я хацеў бы сказаць, што ад усіх залежала. Таму што гэта такое зьявішча камуністычнае, якое ў сваю арбіту ўцягвала абсалютна ўсіх і ўсё. Зьява татальная. І таму пакаяньне можа быць толькі татальнае. І пакуль наша грамадства, наш народ не дарастуць да ўсьведамленьня менавіта татальнасьці нашага пакаяння, відаць, ня ўсё будзе зроблена ў сэнсе нейкіх перадумоваў для перамогі гэтага праклятага мінулага.

— Яшчэ раз пра пакаяньне. У гэтае паняцьце, відаць, абавязкова ўваходзіць і такая якасьць, як дараваньне. Дараваньне, калі ізноў казаць па-хрысьціянску, дык — ворагу свайму. Ці можам мы ўвогуле з нашым мінулым і з нашым цяперашнім днём мець такую раскошу, як дараваць?

— Ну я ня ведаю, што значыць — «дараваць»? Таму што дараваньне таксама, відаць, мае многа бакоў і многа ступеняў. Можна дараваць усё ўсім. Гэта жа, як і пакаяцца ўсім ва ўсім. Але можа быць і такая форма дараваньня, як непрыцягненьне былых віноўнікаў да кры-

мінальнай адказнасьці. Гэта значыць, можна не патрабаваць, каб тых, якія забівалі, саджаць цяпер на лаўку і судзіць. Бяз гэтага можна абысьціся. Але я думаю, што мера павінна быць усё ж такі вызначаная. І калі іх, забойцаў, не забіваць, дык, можа быць, варта іх нейкім чынам яшчэ пакараць. Можа быць, пазбавіць пэнсіі. А, можа быць, урэшце іх проста пакараць тым, што назваць, апублікаваць іхнія імёны. І ў гэтым таксама будзе дараваньне. Дараваньне і пакараньне. Ну, гэта ўжо больш тонкая і складаная справа, я пра гэта ня думаю. Я толькі ведаю пэўна, што як бы там ні было, а зло павінна быць названа. І калі мы назвалі зло, якое чынілася ў адносінах да народу ў часы сталінскай эпохі, мы назвалі, што гэта быў генацыд, гэта было забойства невінаватых людзей, дык мы павінны гэта зло адрасна прывязаць да некага. Да нейкіх пэўных асобаў ці групаў асобаў... Што датычыць камуністычнай партыі — дык гэта пэўна зьвязана з чэкізмам, гэта напэўна зьвязана. Але ж і там, у партыі, і ў чэкістаў былі нейкія канкрэтныя асобы. Я думаю, што іх трэба называць. Наколькі гэта магчыма цяпер, пакуль яшчэ гэтае мінулае канчаткова не схавалася пад вадой часу, трэба шукаць у архівах і называць, называць як мага больш і ахвяраў, і іх катаў.

— Скажыце, а чаму ідэя, якая так гарача абмяркоўвалася ў колах інтэлігенцыі гадоў пяць таму, ідэя Нюрнбэргу над КПСС, над нашым савецкім мінулым — чаму яна, па-першае, ужо не абмяркоўваецца, а па-другое, што адбываецца з усімі гэтымі судамі? Я маю на ўвазе працэс над КПСС, працэс над ГКЧП, ці вось будучы працэс — ёсьць забітыя ў Маскве, ёсьць людзі, якія аддавалі каманду... Ізноў — нічога не адбываецца. Нейкая дзіўная рэалізацыя прыцыту «не судзіце й не судзімыя будзеце». Чаму не прыйшоў «час судзьдзі»?

— Дый зноў жа, мы маем справу перш за ўсё з маральнай ды ідэйнай няпэўнасьцю нашага грамадства. У нас

на зьмену колішнім камуністычным догмам і догматам, якія былі вельмі кансэрватыўныя і жалезныя, каменныя, нязьменныя, прыйшлі нейкія вельмі няпэўныя спробы нешта зьмяніць. І ў гэтым сэнсе, вось колькі ўжо прайшло часу, як была забароненая КПСС, але дагэтуль адносіны да яе ў грамадстве вельмі няпэўныя. Гэта як да той жа самай аўганскай вайны: з аднаго боку, вайна — і гэта прызнана ўсеагульна, амаль што аднагалосна — вайна гэтая незаконная, вайна разбойная, вайна жаклівая. А з другога боку, людзі, якія яе вялі, — яны героі. Таму што яны нашы, бачыш, людзі, і ня іх віна, што іх туды паслалі.

Гэтае ж адносіцца і да КПСС. Асабліва гэта выявілася на працэсе, які Канстытуцыйны суд вяршыў над КПСС. Мы бачылі, якія гэта былі дваякія хады, якія былі розныя хітрыкі, я ня ведаю, юрыдычныя, ці хутчэй за ўсё — псыхалягічныя, асабліва старшыні гэтага Канстытуцыйнага суду — у тым напрамку, каб, па-першае, і не пакрыўдзіць КПСС, і ў той жа час вынесці нейкі прысуд, які б ня выклікаў усеагульнага абурэння. Як ён над гэтым глыбакадумна моршчыў лоб некалькі месяцаў! І ўрэшце вынес гэтае салямонава рашэнне.

Тое самае адносіцца да працэсу над ГКЧП, і, відаць, тое ж будзе і з апошнімі «героямі» мяцяжу Хасбулатава і Руцкога, якім, аказваецца, і дагэтуль яшчэ не прад'яўленае абвінавачаньне (я на днях прачытаў у «Известиях»)! Яшчэ пракуратура, абвінаваўцы, юрысты глыбакадумныя ня могуць сфармуляваць ім абвінавачаньня, па якім іх можна асудзіць! Гэта проста дзіва, і ў гэтым я бачу ня толькі не пераадоленне камуністычнай мэнталнасьці з боку правахоўчых органаў, але і адсутнасьць жаданьня, адсутнасьць імкненьня да гэтага пераадоленьня. Ідуць хітраванскія камбінацыі ўсё ў тым напрамку, каб дагадзіць гэтай сіле, якая па-ранейшаму магутная — і ў сьвядомасьці людзей, і, відаць, у грамадстве навогул.

— *Калі вы казалі пра неабходнасьць татальнага пакаеньня, гаворка, відаць, ішла пра тое, што гэта тычыцца кожнага — а ня тое, каб гэта рабіць разам ці публічна, калі я вас правільна зразумеў?*

— Я калі гэта гаварыў, ня меў на ўвазе нейкай працэдуры пакаяньня, як, скажам, хрышчэньне, ці якой-небудзь яшчэ абрадавасьці рэлігійнай. Я думаю, што гэта можна было б, увогуле, устанавіць, але — ці гэта патрэбна? Патрэбна, каб кожны чалавек зразумеў і ў сваёй душы асудзіў тое мярзотнае, што яму давалося перажыць. Як, у якой форме гэта павінна выявіцца — я ня ведаю. Гэта я ня ведаю, яшчэ раз скажу. Але калі б гэта здарылася, дык тады б не было ўсяго іншага, што нас цяпер так засмучае. Я маю на ўвазе — і некаторых зьяваў і ў Маскве, і ў Беларусі. Душы людзкія былі б раскрытыя на сустрач гэтым пераўтварэньням, якія ў нас так цяжка цяпер ідуць, і безь якіх, мы ведаем, немагчымае выйсьце з нашага глыбокага татальнага крызісу.

— *Скажыце, камуністычны грэх, на які захварэла дзяржава, і мы ў яго таксама патрапілі — гэта такі самы грэх, як і шмат якія іншыя грахі чалавечыя, пра якія гаворыцца ў хрысьціянстве, увогуле ў агульначалавечай маралі? Ці гэта грэх іншага характару, і такога ў сьвеце, у гісторыі чалавецтва, на вашу думку, не было?*

— Я думаю, што іменна такога граху ў гісторыі чалавецтва не было. Гэта грэх асаблівага гатунку. Асаблівага гатунку хоць бы ў тым, што ён налічвае куды больш, чым утрымліваецца ў заповятах Майсея, тут куды больш... Прычым гэтыя грахі куды больш вычварныя, куды больш складаныя, тонкія, распрацаваныя, хітрыя. А самае галоўнае — што ніколі яны не ахоплівалі такой колькасьці людзей. Гэта ж, можна сказаць, што цалкам падлеглае гэтым грахам было насельніцтва былога Савецкага Саюзу. Больш за тое, ім былі ахопленыя некалькі рэлігійных канфэсіяў. Нельга сказаць, што гэта

быў грэх хрысьціянства альбо мусульманства. І ўсе іншыя канфэсіі былі таксама ім захопленыя.

Апроч таго, краіны Ўсходняй Эўропы ўрэшце таксама апынуліся ў арбіце гэтай грахоўнасьці. Далей — яшчэ і пэўная частка Эўропы і народаў Азіі, ды й Афрыкі... Тое, што адбываецца цяпер у чорнай Афрыцы, таксама ж мае нейкую зьвязку з нашым марксісцкім грахам. Марксізм — ён распаўсюдзіўся па ўсіх кантынэнтах. А менавіта гэта ён нёс у аснове сваёй вірус гэтай камуністычнай мэнтальнасьці, які ўрэшце знайшоў клясычнае ўвасабленьне ў былой Расеі. Таму я магу падагульніць, што такой вялікай паразы чалавецтва ў гісторыі не было ніколі. І я думаю, што і ня будзе ніколі, таму што гэта ўжо немагчыма. Таму што гэта ўрок для ўсіх і на ўвесь час існаваньня жыцьця на зямлі.

— *Найлепшыя, найвыдатнейшыя пісьменьнікі мінулага стагодзьдзя, у першую чаргу я маю на ўвазе Дастаеўскага, Толстога, даволі глыбока займаліся праблемамі жыцьця і сьмерці чалавека, выратаваньня чалавека і маралі. XX стагодзьдзе стварыла новую сытуацыю якраз у сэнсе камунізму. Наколькі, вы думаеце, літаратура і мастацтва ўжо асэнсавалі гэтую зьяву? І ці здольныя камуністычны грэх, камуністычная хвароба зрабіцца прадметам мастацкага ўвасабленьня — такога, якім у XIX стагодзьдзі былі творы Дастаеўскага?*

— Я думаю, што наша мастацтва, літаратура нават у дзясятай долі не асэнсавала таго, што трэба асэнсаваць. І асэнсаваньне гэтага камунізму будзе адбывацца яшчэ і далей, на многія стагодзьдзі наперад. Канечне, цяпер з гэтым цяжка, можа быць, пагадзіцца, бо намеціўся ў нашым мастацтве, у нашай культуры рэзкі паварот ад усяго, што зьвязана з нашым нядаўнім мінулым. Гэта можна зразумець, таму што ўсё гэта апыра, усё гэта выклікае агіду.

І постмадэрнізм так ахвотна мяняецца на іншыя плыні — я лічу, фармалістычныя плыні. Але ўсё-такі, няхай

сабе гэтая плынь у мастацтве старая, можа быць, і апыракая, рэалізм — асабліва крытычны рэалізм — ён будзе мець месца і надалей. І нейкая частка мастацтва (я думаю, што лепшая, далёка ня горшая) будзе займацца нашым мінулым яшчэ многа, многа гадоў. Можа, нават у тым выпадку, калі нейкага масавага захапленьня, масавага спажываньня гэты напрамак і ня знойдзе. Вядома, што мас-культура — яна мае сваю прыроду, і разьвіваецца ў сваіх напрамках, але ўсё-такі імкненьне асэнсаваць ва ўсіх сфэрах духоўнай творчасьці, у тым ліку і ў мастацтве, гэтае імкненьне будзе існаваць яшчэ доўга, яго хопіць на наступнае стагодзьдзе.

— *Як вы ацэньваеце тое, што адбываецца ў Беларусі зь літаратурай, я маю на ўвазе канкрэтны літаратурны твор Сьвятланы Алексіевіч — «Цынкавыя хлопчыкі»?*

— Тое, што адбываецца ў Беларусі, мае канкрэтную прывязку і да творчасьці Алексіевіч, і да Менску. Я маю на ўвазе вось гэты нядаўні судовы разгляд. Але ўвогуле, гэта характэрна для посткамуністычнай мэнтальнасьці. І галоўнае тут, як я ўжо гаварыў, канцэнтруецца менавіта ў няпэўнасьці асэнсаваньня ўсёй гэтай аўганскай авантуры як зьявы — грамадзкай, псыхалогічнай. А галоўнае, можа быць, як ідэйнай зьявы ў нашай гісторыі. Таму што далей усьведамленьня таго, што гэтая вайна несправядлівая, што зь ёй трэба было скончыць, што і зрабіў Гарбачоў, вывёўшы адтуль войскі, — наша грамадзкая думка не пайшла. На тым яна і спынілася. Яна спынілася на тым, хаця мы, чалавецтва, наш народ апынуліся перад сотнямі тысяч удзельнікаў гэтай авантуры. Авантура сама па сабе скончылася там, пакінуўшы пасяля сябе больш мільёна, каля двух мільёнаў сьмерцяў аўганцаў, масу зьнішчаных кішлакоў, палёў, культурных цэнтраў і рэлігійных асяродкаў таксама. Усё гэта засталася ззаду. Але людзі, якія ўсё гэта ўчынілі, — яны тут. Якія павінны быць у нас да іх адносіны?

Хоць бы маральна, якія адносіны? У грамадства на гэта няма адказу.

Дык вось, Алексіевіч зрабіла спробу ў жанры літаратуры асэнсаваць нейкім чынам нейкія пачаткі гэтай праблемы. І адразу ж гэта выклікала шалёны адпор. Найперш з боку таго, каго лягчэй за ўсё было скарыстаць, — маці ахвяраў. Маці ня тых людзей, якія там забівалі і жывуць цяпер між намі, а тых, якія самі загінулі там. Гэта, канечне, было вельмі проста, гэта — самае лёгкае рашэнне. І яно было знойдзена і прыменена ў нас у Беларусі. Менавіта супраць гэтага твору «Цынкавыя хлопчыкі», супраць яго аўтара Святланы Алексіевіч і супраць спробы асэнсаваць усё-такі ролю нашых людзей (у дадзеным выпадку — людзей з нашай нацыі, зь беларускай) у гэтай вайне — паўсталі маці, жанчыны. І, канечне, як сродак былі скарыстаныя судовыя разборкі.

— *Яшчэ адзін аспект, Васіль Уладзімеравіч, які мне здаецца важным закрануць. Апошнім часам і лідэры Беларускага Народнага Фронту, і сацыял-дэмакратычнай «Грамады», іншых нацыянальна арыентаваных суполак, арганізацыяў, партыяў даволі актыўна гавораць пра тое, што выхад для Беларусі, для беларускай нацыі з посткамуністычнага крызісу палягае ў адраджэнні нацыянальнай ідэі. Я меў нядаўна гутарку зь Міхасём Чарняўскім — археолягам, гісторыкам, чалавекам, які зьяўляецца таксама адным з актывістаў руху, і ён сказаў мне такую рэч, што ў гады сваёй маладосці, гадоў дваццаць таму, у Менску ён ведаў трох-чатырох чалавек, для якіх нацыянальнае адраджэнне мела вартасць. Цяпер, ён кажа, такіх ужо ў любым калектыве ёсць два, тры, чатыры, пяць — і яны ўжо пачынаюць мяняць сытуацыю. Ягонае меркаванне такое: трэба пратрымацца яшчэ пяць гадоў, і празь пяць гадоў, на яго думку, сытуацыя будзе ўжо незваротнай, радыкальна памяняецца. Як вам бачыцца разьвіццё нацыянальнага ўсведамленьня народу?*

— Ну дык мы ж бачым ня толькі на прыкладзе нашай нацыі беларускай, але і на прыкладзе ледзьве ня ўсіх нацыяў, што паратунак ад гэтага камуністычнага мінулага — толькі ў нацыянальнай ідэі. Толькі яна цяпер можа даць нейкі шанец, нейкую альтэрнатыву для больш-менш дэмакратычнага разьвіцця. Усе іншыя ідэі ў гэтым сэнсе даўно збанкрутавалі. Даўно ўжо на практыцы даказалі сваю няслушнасьць. Што датычыць беларусаў, і ня толькі беларусаў — дык сапраўды, нас жа жывіць, усё гістарычнае разьвіццё падштурнула, і ня першы раз прычым, і настойліва — менавіта да ажыццяўленьня гэтай ідэі. Да нацыянальнай ідэі. Іншая справа, што варункі складваюцца такім чынам, што ўрэшце нешта нам яе заступае і перашкаджае, пераломвае нашае разьвіццё на іншы лад. Але кожны раз мы бачым, што гэты іншы лад нічога добрага нам не прыносіць. І зноў жа вяртаемся да ранейшай, няздзейсьненай, але самай прыцягальнай нацыянальнай ідэі.

Ну а пасля мы ж можам рабіць высновы нейкія на прыкладзе іншых нацыяў. Калі на тую ж Эўропу паглядзець, на яе сучасную карту — уся ж дзяржаўнасьць эўрапейская складзена з кавалкаў, ласкутоў нацыянальных. Перш за ўсё на нацыянальнай аснове адбывалася фармаваньне дзяржаўнасьці эўрапейскіх краінаў. Канечне, гэта ўсё было пакутна. Гэта намацвалася стагодзьдзямі, калі не тысячагодзьдзямі. Але ўрэшце ўсё сфармавалася ў такім выглядзе, як ёсць цяпер. І мы бачым, што для нашага часу гэта аптымальны варыянт! А там, дзе гэтага не адбываецца, дзе гэта ня складваецца, дзе людзі вымушаны пераадольваць нядаўнюю імперскую ідэю, або, зноў жа, блытаную нацыянальную з камуністычнай, як гэта ў Югаславіі, — бачым, што адбываецца дагэтуль. Значыць, самая плённая, мне думецца, у адносінах да беларускай нацыі — гэта нацыянальная ідэя. І я б сказаў, што гэта, можа быць, апошняя ідэя, якая яшчэ нам нешта абяцае. Іншыя ўжо нічога даўно не абяцаюць.

— Але цяпер, калі насельніцтва былога СССР чуе словы пра нацыянальную ідэю, першае, што прыходзіць на памяць, гэта Карабах, гэта Армэнія, Азэрбайджан, Малдова... Нацыянальная ідэя сёння ў большасці так званых простых людзей альбо не выклікае ніякіх прыхільных пачуццяў, альбо выклікае проста непрыманьне. За ёй сёння стаіць кроў. Што — нацыянальная ідэя пры канцы XX стагодзьдзя абавязкова павінна быць з крывёю, да яе можна толькі праз пакуты падысьці? У чым справа? Чаму яна такі колер мае крывава?

— Яна мае крывавае колер толькі там, дзе яна не была ажыццёўленая ў свой час. Дзе яна была самым нахабным чынам падмененая іншай, камуністычнай ідэяй. І калі мы бачым, што ў Закаўказзі льецца кроў, альбо льецца кроў на Балканах, дык не таму, што там раптам узнікла нацыянальная ідэя, а вось дагэтуль яе не было і жыццё было спакойнае. Нацыянальнае жыццё тады проста было ў нейкім анабіёзе — з той прычыны, што нацыянальную ідэю, якая абавязкова павінна была там ажыццявіцца, усыпілі да часу. Да часу стварылі такі палітычны клімат, калі яна не магла ажыццявіцца. Але мы бачым, што без яе вырашэньня, без яе ажыццяўленьня ня можа быць пасьпяховай ніякая іншая ідэя. Таму, відаць, для ажыццяўленьня ўсякай іншай ідэі (ідэі справядлівасці, роўнасці, там сацыяльных розных ідэяў) найперш павінна быць вырашаная нацыянальная ідэя. Дык вось, зноў жа, тое, што мы бачым у Закаўказзі, Югаславіі — гэта спазьнелае ажыццяўленьне нацыянальнай ідэі. І кроў там льецца не таму, што гэта ажыццяўляецца нацыянальная ідэя, а таму, што яна ажыццяўляецца ня ў свой час, а зь вялікім, вялікім спазьненнем.

— Адна са зьяваў нашага часу, якая была ўласціва сацыялістычнаму, савецкаму ладу жыцця — імітацыя. Калі, напрыклад, казалі, што выконваецца плян, але яго

не выконвалі, калі зьбіралі зерне, але хлеба не было, і гэтак далей. Гэта грамадзкая згода на падман, на калектыўную хлусню. Наколькі гэтая зьява вам падаецца небяспечнай сёння, у цяперашняй Беларусі?

— Ну, канечне, як вы казалі, зьява гэтая нарадзілася ня сёння. Можа быць, яна нарадзілася і да 1917 году. Але, натуральна, мы бачылі, што ў гады таталітарызму яна ўжо расквітнела буйным цветам. А цяпер таксама яна ў поўнай хадзе. Шырока, вельмі шырока распаўсюдзілася. Тым больш, што цяпер, калі гэты ўціск таталітарных структураў зьменшыўся, цяпер можна сапраўды рабіць кар’еру, існаваць бязьбедна шмат гадоў, займаючыся ня дзейнасьцю рэальнай — а імітуючы гэтую дзейнасьць.

А што датычыць палітыкаў, парламэнтараў — дык яны цалкам пераклучылі сябе на імітацыю. Мы ж бачым, як у нас імітуюцца законы, імітуецца Канстытуцыя. У нас імітуецца палітычная дзейнасьць. У нас усё падлягае імітацыі, за выключэньнем хіба што рэальных прыбыткаў грашовых. Вось нашы фінансавыя, спэкулянткія і іншыя структуры — яны першыя пераадолелі гэты момант імітацыі, яны не імітуюць. У той час, як іншыя займаюцца імітацыяй вытворчасці. Альбо палітыкі — яны накопліваюць капітал. Нездарма ў нас банкавыя служачыя, якія раней атрымлівалі самую нізкую або даволі нізкую зарплату, цяпер аказаліся з самай высокай зарплатай. Пад мільён грабуць у месяц на адну толькі зарплату. Вось гэта не імітацыя. Ну але ў параўнаньні або ў супрацьпастаўленьні палітычным структурам, якія забыталіся і апроч імітацыі ні на што ня здольныя, — канечне, мы можам меркаваць, які будзе зыход. І ўрэшце, чыя будзе ўлада.

— Ці ёсць у такой сытуацыі дастойнае выйсьце для сярэдняга чалавека, які ня хоча красьці, ня хоча ілгачь, і адначасна, якому трэба неяк існаваць у гэтым сьвеце?

Як вы лічыце, ці ёсць рэальны спосаб праіснаваць — і не запэкацца, і нешта добрае зрабіць?

— Ну, сярэдні чалавек, або сярэдняя кляса, як вядома, гэта ва ўсіх грамадзтвах «страдатальны» элемент, парасейску кажучы. Ён заўсёды ў проігрышным знаходзіцца становішчы. І ў наш час тым больш. Я думаю, што для сярэдняга чалавека, для яго мэнталітэту, або для яго інтарэсу, найбольш прыдатны дэмакратычны лад. Хоць дэмакратычны лад забяспечвае роўныя магчымасці і таксама для карумпаваных сілаў, і для багатых, але там знаходзіцца нейкае больш-менш цяжкі месца і для сярэдняга чалавека.

— *Васіль Уладзімеравіч, вось у нашай такой імглістай рэчаіснасці — надвор'і і палітычным, і эканамічным — што вас усё ж такі радуе? Ад чаго вам лепш, весялей на сэрцы? Ад чаго вам прыемна жыць?*

— Ведаеце, я б сказаў, што радуе толькі прырода. Хаця прырода і яе пагода ў наш час вы бачыце, якія за акном. Асабліва ў гэты час — вельмі і вельмі незайздросны. Можна сказаць, што агідная, подлая прырода ў нас робіцца, і подлая пагода. Але я пэўна ведаю, што прыйдзе вясна, настане лета, засьвеціць сонейка — і няважна, незалежна ад грамадзкага ладу, ад таго, будуць выбары ці ня будуць выбары, незалежна ад таго, пераможа якая партыя, і нават які капітал накопяць у нас карумпаваныя структуры, — усё-такі зазеленее трава, і ўздыдуць нейкія кветкі. І ў наш час вось толькі гэта і дае радасць для душы.

«Я ДУМАЮ, ШТО БОГ ЁСЦЬ, І ХАЦЕЛАСЯ Б У ГЭТА ВЕРЫЦЬ»

12 снежня 1993

Васіль Быкаў адказвае на «анкету Дастаеўскага». Запіс Аляксандра Лукашук².

— *Ваша любімае выслоўе?*

— Ну, можа і не любімае, але некалі я вынайшаў такі афарызм, гэта асабіста мой, які гучыць так: «Шкодна жыць доўга».

— *Што вы цэніце ў людзях?*

— Чалавечнасць.

— *А што цэніце ў мужчынах?*

— Тое, што і ў людзях.

— *Што цэніце ў жанчынах?*

— Тое, што ў людзях.

— *Ці верыце вы ў каханьне зь першага погляду?*

² Напачатку снежня 1993 году я прыехаў зь Мюнхэну ў Менск і запісаў інтэрвію з Васілём Быкавым. Пасьля інтэрвію я папрасіў Васіля Уладзімеравіча адказаць на пытаньні «анкеты Дастаеўскага» — так называўся апытальнік, які, лічыцца, друкаваўся ў сямейным альбоме Дастаеўскіх. Анкеты — традыцыйны прыём ня толькі журналістыкі, але і літаратуразнаўства. Гэта дастаткова дэмакратычны спосаб пабудаваць нейкае параўнальнае поле для тэмы, працэсу ці асобы. Звычайна на падобныя апытаньні адказваюць пісьмова, дакладна фармулюючы думку. Але мне патрэбны быў запіс голасу для радыё, і гэтыя адказы цікавыя якраз тым, што яны непасрэдня і не падрыхтаваныя — і адначасна ляканічныя, глыбокія і зьмястоўныя. Мне здаецца, што важна і тое, што сказаў Быкаў, і тое, што не палічыў патрэбным камэнтаваць.

— Можа быць, а можа й ня быць. Можа быць зь першага, а можа быць і з другога погляду.

— *Ваша стаўленьне да шлюбу?*

— Выдатнае, натуральна. Шлюб прадаўжае жыцьцё.

— *Ці маеце вы мэту ў гэтым жыцьці?*

— Як у старога габрэя: дажыць да суботы.

— *Ці ёсьць у вас анёл-ахоўнік?*

— Некалькі разоў я меў магчымасьць пераканацца, што ёсьць. Як ён выглядае, як ён завецца — я ня ведаю. Але напэўна ёсьць, таму што іншых момантаў свайго жыцьця я не магу растлумачыць, як толькі ўмяшаньнем, па-кравіцельствам іменна анёла-ахоўніка.

— *Вашыя адносіны да Бога?*

— Я думаю, што Бог ёсьць, і хацелася б у гэта верыць.

— *Ці здараліся з вамі цуды?*

— Так, здараліся.

— *Вашы любімы ўспамін?*

— Цяжка мне тут знайсці любімы ўспамін... Памяць больш падсоўвае ўспаміны, якія даволі нелюбімыя.

— *Галоўная рыса вашага характару?*

— Ну, гэта павінен вызначаць ня я. Можа быць, мая жонка лепш вызначыць.

— *Што б вы хацелі памяняць у сабе?*

— Вельмі шмат што хацеў бы зьмяніць, вельмі шмат. Куды менш я хацеў бы пакінуць тое, што мяне задавальняе. Больш хацеў бы зьмяніць.

— *Кім бы вы хацелі стаць, каб ня сталі..?*

— Некалі, яшчэ ў школьныя гады, можа быць, у пятай

ці поштай клясе, я вельмі хацеў стаць капітанам рачнога парахода. Так я сябе ўяўляў прыгожа на мосьціку, каля штурвала, паміж цудоўнымі берагамі, на якіх квітнеюць кветкі, ходзяць людзі, і я плыву па рацэ... З таго часу ўсё перамяшалася. У тым ліку і мае жаданьні.

— *Што такое лёс?*

— Гэтага я ня ведаю. Я ня ўпэўнены, што існуе лёс, таму што каб існаваў лёс, дык некаторыя дробязі жыцьця не ўплывалі б так на тое самае канкрэтнае жыцьцё чалавека. Бо калі мы паглядзім і на сваё жыцьцё, і на жыцьцё сваіх блізкіх, то мы бачым, як яно крута, гэтае жыцьцё, мяняецца пад уздзеяннем ну нейкай абсалютнай драбязы! Скажам, ён і яна, ну і ёсьць вядомыя ў гісторыі выпадкі, любілі адно аднаго, дамовіліся сустрэцца на вакзале а такой-та гадзіне ў такі-та дзень, каб звязаць сваё жыцьцё. Але пасля нешта такое атрымалася, што яны не сустрэліся, і іх жыцьцё разышлося назаўжды. Як так, няўжо гэта непаразуменьне ў часе, у хвіліне — магло ўсё зьмяніць?

— *Ці былі ў вас падарункі лёсу?*

— Былі некаторыя. Былі, праўда. Мала, але было.

— *Што такое шчасьце?*

— Шчасьце, мне думаецца, тое, што такім уяўляецца, хоць зусім неабавязкова яму быць сапраўдным шчасьцем. Але калі чалавеку здаецца, што гэта яго шчасьце — то, значыць, яно для гэтага чалавека і зьяўляецца вольна іменна тым, чым яму ўяўляецца.

— *Тое, што вы зрабілі, — ці застанецца?*

— Наўрад ці.

— *Якая гістарычная падзея найбольш плывала на вас як асабістае здарэньне?*

— Ну, тут колькі заўгодна. На нас уплывае ўсё. І вайна,

і мір, і, скажам, XX, XXII зьезд, і пачатак перабудовы, і крушэньне СССР, і стварэньне Беларусі — усё гэта, канечне, на кожнага з нас, у тым ліку і на мяне, уплывае як асабістая зьява.

— *У якую гістарычную эпоху вы хацелі б жыць?*

— Можа быць, у якой-небудзь з будучых, хаця я ня ўпэўнены ў гэтым, што там будзе тое, што мне хацелася б.

— *Як вы ацэньваеце наш час?*

— Вельмі кепска. Я лічу, што вельмі правільна ацаніў некалі Бунін, назваўшы адзін свой твор дзёньнікавы «Окаянные дни». Ну, для Бунина гэта былі «окаянные дни», а для нас, здаецца, наступае тое, што можам назваць «окаянные годы».

— *Вашыя адносіны да сьмерці?*

— Сьмерць — натуральная зьява, таму, я думаю, што і адносіны да яе павінны быць таксама натуральныя.

— *Якой сьмерцю вы хацелі б памерці?*

— Раптоўнай.

— *Ці былі ў вашым жыцьці людзі, які зрабілі на вас вялікі ўплыў?*

— Былі, натуральна.

— *Ці маеце вы сябра на ўсё жыцьцё?*

— Хацелася б, каб быў на ўсё жыцьцё...

«РОЛЮ «СВАБОДЫ» Ў ПАЛІТЫЧНЫМ ЖЫЦЦІ БЕЛАРУСІ ПЕРААЦАНИЦЬ НЕМАГЧЫМА»

Прадмова Васіля Быкава да «Слоўніка Свабоды», які апублікаваў часопіс «ARCHE», (№7 (12), 2000).

Відаць па ўсім, яшчэ на зары свайго існаваньня чалавечтва пазнала магічную сілу слова. Слова стала магутным сродкам у спрадвечнай барацьбе добра і зла, праўды і мань. Менавіта словам-заклікам, словам-камандай перамагалі ў войнах і рэвалюцыях, асабліва калі людзі яшчэ не навучыліся дыфэрэнцыяваць таемны сэнс словаў, разбірацца ў іхных часам звыродлівых камбінацыях. Калі расейскія бальшавікі абрынулі на галовы падданых імперыі ўзрушлівыя словы-лёзунгі (фабрыкі — рабочым, зямлю — сялянам, мір — народам), дык тыя так іх і зразумелі — у іх празрыстым канкрэтным сэнсе. І фатальным чынам былі ашуканыя.

Ашуканства тое паўтаралася безьліч разоў, і процістаяць яму магло толькі праўдзівае слова.

З пачаткам халоднай вайны камуністычнае кіраўніцтва «ўмацавала» ўласнае слова татальнай хлусьнёй, да якой дадало жалеза дэспатыі, спарадзіўшы знакамітую жалезную заслону. Ды слова праўды праявіла дзівосную здольнасьць — яно рабілася няўлоўным і перасягала ўсялякія заслоны. Нарадзілася вялікая ідэя вольнага радыё, якая ў 1949 годзе набыла форму карпарацыі «Свабоднай Эўропы». Менавіта радыё спрычынілася да разбурэньня ўсялякіх муроў-заслонаў, у тым ліку і жалезных. А таксама самай удасканаленай за стагодзьдзе мань, якой зьяўляецца камуністычная ідэя.

Дасягнуць таго, мабыць, было няпроста, але дужа важна. Уся Ўсходняя Эўропа гібела ў вязьніцы атрутнага дурману, які пасяля перамогі над нямецкім нацызмам памацнеў шматкроць. Разбураная вайной, распалавіненая Эўропа няшмат магла зрабіць, каб вызваліцца ад яго, затое шмат зрабіла Амэрыка. Штаты каторы раз

засьведчылі перад чалавецтвам трывалую дэмакратычную прынцыповасьць, адданасьць ідэям свабоды. Эфэкт аказаўся вялікі, і злачынная мана рассыпалася. Не зважаючы на дасканалую сыстэму глушылак, на перасьлед за слуханьне, на тэрор да вольных перадатчыкаў і тамтэйшых журналістаў, на шпіянаж у іх шэрагах. Зьняволеныя народы прагнулі праўды, і тая праўда зь дзівоснай рэгулярнасьцю мкнула праз Радыё Свабода. Беларусы разам з астатнімі народамі Ўсходняй Эўропы будзь заўсёды ўдзячныя гэтаму радыё. Цэлыя пакаленьні слухачоў шэраг гадоў мелі адзіную крыніцу незалежнай інфармацыі, аб'ектыўных ведаў менавіта праз Радыё Свабода — Свабодная Эўропа.

Ня так даўно Расейская служба «Свабоды» транслявала перадачу з удзелам былога спэцыяліста па колішнім савецкім глушэньні. Там былі цікавыя прыклады зь ягонай практыкі, але нічога не ўпаміналася пра беларусаў. А між тым, дагэтуль на нашай памяці цікавы выпадак зь Менску, калі двое прыяцеляў, вядома ж, добра паддаўшы з прычыны выходнага летняга дня, слухалі «Свабоду». Мабыць, слухаць ім было ня надта зручна, бо адбывалася тое на вуліцы Казлова, дзе побач, на могілках ля касьцёлу сьвятога Роха няспына гулі высачэзныя мачты транслятараў глушэньня. Тады двое захмялелых радыёаматараў, пэўна ж, абураныя нахабным парушэньнем іхных грамадзянскіх правоў, рушылі да недалёкай прахадной глушэльні. Яны лёгка скруцілі там соннага вахцёра, адабралі ў яго наган, але далей ня шмат пасьпелі — не хапіла часу і, відаць, радыёэрудыцыі, каб умела адключыць усю сыстэму глушэньня. Іх неўзабаве судзілі, і зноў пачулі яны голас «Свабоды» няхутка.

А слухаць, між іншым, было што. Ня толькі Расейская, але і Беларускае служба «Свабоды», не зважаючы на супраціўленьне ўсходнеэўрапейскіх рэжымаў, пашыралі абсяг свайго ахопу. Штодня ў пэўны час праз траскоцьце глушылак ішла інфармацыя пра шматлікія нягоды

зьняволенага жыцьця, хроніка прыдушанай культуры, скрадзенай беларускай гісторыі. Голас Язэпа Барэйкі пераконваў беларусаў, што яны маюць годнае мінулае, Ларыса Верас штодня распавядала пра задушаныя ў Беларусі дэмакратычныя каштоўнасьці.

З пачаткам абвяшчэньня сурагатнай незалежнасьці рэспублікі праца Беларускай службы Радыё Свабода яшчэ больш актывізавалася, у яе рэдакцыю прыйшло новае пакаленьне таленавітых і самаадданных беларускіх журналістаў. Не цураючыся традыцыйных палітычных і культуралогічных тэмаў, яны галоўным зацікаўленьнем зрабілі балючую праблему незалежнасьці Беларусі ды растаптаных у краіне правоў чалавека. І тое было правільна, бо няма сёньня для нас больш важных, лёсавызначальных каштоўнасьцяў, чым названыя каштоўнасьці чалавечага і грамадзкага існаваньня. Тое выразна прызнае сусьветная супольнасьць, краіны якой прызна дапамагаюць радыёстанцыі ў ажыцьцяўленьні яе пачэснай місіі. Толькі аўтарытарныя рэжымы, сярод якіх і Беларусь, адмаўляюцца ад такога супрацоўніцтва, забараняюць рэтрансляваць «Свабоду» на сваіх тэрыторыях.

Тым ня менш, як і раней, ролю «Свабоды» ў палітычным жыцьці Беларусі пераацаніць немагчыма, яе слухаюць у гарадах і вёсках, слухаюць рабочыя, сяляне, інтэлігенцыя. Слухаюць беларусы і небеларусы — усе грамадзяне краіны. «Адзіная радасьць для мяне — сустрэча з вамі на «Свабодзе», а таксама з «Нашай Нівай», — піша ў рэдакцыю слухачка Марыя Кіркевіч. Мабыць, да яе словаў маглі б далучыцца тысячы беларускіх слухачоў «Свабоды».

Так, значэньне «Свабоды» ў беларускім жыцьці і беларускай палітыцы велізарнае. Нялішне будзе нагадаць беларускую мову, укараненьне якой у беларускі побыт «Свабода» робіць штодзень практычна. У вуснах яе журналістаў і асабліва журналістак яна набывае надвычай вышталцонае гучаньне, што на тле сучаснага

беларускага бязмоўя дае сакральную надзею: гэтка мова ня можа знікнуць, гэта было б злачынствам перад гісторыяй. Можна толькі парадавацца, што гэта разумеюць і слухачы. «Даўно слухаю вашае радыё. Дзякуючы яму я палюбіў сваю мову, нашу радзіму і ўсіх людзей», — піша на «Свабоду» слухач Мікола Вештарт зь Менску.

Неацэнная заслуга Беларускай «Свабоды» яшчэ і ў тым, што яна вярнула беларускай гісторыі шмат якія імёны яе лепшых сыноў — палітыкаў, пісьменьнікаў, мастакоў, рэлігійных дзеячаў. І зрабіла гэта ў час, калі беларускія ўлады ўважалі іх адно за ворагаў народу, а некаторых, дарэчы, уважаюць за такіх дасюль. Яна ж дала сказаць пра сябе сумленнае слова беларускай эміграцыі, якую шмат год бальшавіцкі рэжым бэсьціў як здраднікаў і фашыстоўцаў, і раскрыла сапраўдныя абліччы катаў народу, тых, чымі высілкамі ў Беларусі былі закапаныя дзясяткі Курапатаў.

У апошнія гады наша «Свабода» набыла значны досвед у асьвятленьні складанага, часам забытанага палітычнага жыцьця Беларусі, у дасьледаваньні яе культурнай спадчыны. Маладыя журналісты «Свабоды», якія нядаўна вырваліся з падцензурнай дыктатарскай прасторы, зазналі сапраўдны росквіт свайго таленту, прынеслі на «Свабоду» нялёгка, драматычны досвед барацьбы за свабоду інфармацыі, супраць усемагутнага ўціску спэцслужбаў. Цікава і важна, што ўсё гэта робіцца здабыткам самых шырокіх масаў Беларусі, якія ўжо ня могуць сабе ўявіць жыцьця бяз вольнай інфармацыі, якую нястомна штодзень нясе ім «Свабода».

«Свабода», «Свабодная Эўропа» даўно сталі надзейнымі апірышчамі сучаснай эўрапейскай дэмакратыі. Вядома, як высока ацаніў іх прэзыдэнт Эстоніі Ленарт Мэры, вылучыўшы на Нобэлеўскую прэмію. Беларусы горача падтрымліваюць ягоную ініцыятыву і будучы шчыра віншаваць нашу «Свабоду», калі тая ініцыятыва спраўдзіцца. «Свабода» таго заслугоўвае.

«ВЯЧАСЛАЎ АДАМЧЫК ЗАСТАЎСЯ НЕТАРОПКІМ, НЕМІТУСЬЛІВЫМ ДАСЬЛЕДНІКАМ БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫЯНАЛЬНАЙ ДУШЫ»

6 жніўня 2001

Слова Васіля Быкава на сьмерць Вячаслава Адамчыка.

Старэйшыя людзі сыходзяць з жыцьця кожны ў свой час, але заўжды гэты час здаецца заўчасным, а сьмерць — нечаканай, занадта брутальнай. Вячаслаў Адамчык пайшоў неспадзявана і заўчасна, для мяне, прынамсі. Калісь, шмат год таму, мы разам уваходзілі ў беларускую літаратуру, былі на адным літаратурным сэмінары ў сьлынных і мілых тагачасных Каралішчавічах. Памятаю, туды ён прывёз з сабой «Зоню» — знакамітае апавяданьне, якое ўпэўнена атэставала яго як пісьменьніка народнага жыцьця, пільнага псыхоляга, знаўцу сельскага побыту. Такім ён і застаўся ў сваіх выдатных раманнах — нетаропкім, немітусьлівым дасьледнікам беларускай нацыянальнай душы. Тады ж, на самым пачатку, Вячаславу давялося адчуць на сабе ўсю жорсткасьць бальшавіцкай сыстэмы, якая не спынялася ні перад чым, каб зламаць мастака, прымусіць яго служыць. Інакш яна выкідвала яго ў аўтсайдэры, на жыцьцёвую ўзбочыну. Адамчык зь яго чыстай і чуйнай душой дужа перажываў тое, і, мабыць, ня хутка ад таго збавіўся. Апошнім часам я ня часта спатыкаўся зь ім, але памятаю колішнія нашы сустрэчы на верхнім паверсе ягонага дому па вуліцы Карла Маркса, па суседзтве зь вялікім Уладзімерам Караткевічам, зь якім сябраваў Вячаслаў. Памятаю ягоны пісьмовы стол і чарнільніцу з вучнёўскай ручкай, якой былі напісаныя ўсе ягоныя раманы. Выдатныя раманы! Шкада, што іхнага працягу ён ужо не напіша, але тое, што напісаў, застаецца ў залатой скарбонцы беларускай прозы.

Пухам табе зямля, мілы наш Чэсь!

«АДАМОВІЧ ШМАТ ЗА ШТО ЗАПЛАЦІЎ ЖЫЦЬЦЁМ»

26 студзеня 2002

Слова Васіля Быкава ў гадавіну сьмерці Алеся Адамовіча.

Неўзабаве пасья сьмерці Алеся Адамовіча на доме, дзе ён некалі жыў, была ўсталяваная мэмарыяльная дошка зь ягоным імем і барэльефам. У Менску ж, дзе ён жыў ці ня ўсё жыцьцё, — нічога няма. Ні вуліцы ягонага імя, ні мэмарыяльнай дошкі, ні якога знаку. А між тым, значэньне Адамовіча ў беларускай нацыянальнай культуры вялікае, як, можа, нікога іншага. Ці ня ўвесь канец XX стагодзьдзя менавіта Адамовіч болей за іншых уплываў на разьвіцьцё беларускай літаратуры і тым самым выхаваньне беларускай дэмакратыі. Кожная яго рэцэнзія ў друку, кожны артыкул у часопісе былі як адкрыцьцё надзеі, прыносілі глыток свабоды і справядлівасьці. Як і немалы клопат тым, хто быў пастаўлены іх не даваць, трымаць, не пушчаць. Але ня толькі ў Беларусі. Адамовіч, літаратар і публіцыст, быў жаданы і шануюны таксама ў шэрагах расейскай дэмакратыі, дзеля ўсталяваньня якой ён зрабіў нават болей, чым знакамітыя цяперашнія камунатрыёты. Яго прынцыповасьць супраціву дэгуманізацыі сьвядомасьці грамадства агульнапрызнаная.

Алесь Адамовіч пісаў на дзвюх мовах — расейскай і беларускай. Але па праву паходжаньня і культурнага выхаваньня належыць усё ж да Беларусі. Важна, што, памершы, ён лёг у зямельку, дзе ляжыць ягоны немалы сьлыны род. Адамовіч, безумоўна, належыць шэрагу мастакоў і мысьліцеляў вялікіх. Шкада, што ня толькі Беларусь, але і Эўропа ня надта зразумелі тое. Вельмі важна таксама, што Адамовіч быў і палітык — гэта значыць, чалавек дзейны, ня толькі мысьлячы. Ня

толькі мастак, але і грамадзянін — што, вядома ж, не рабіла ягоны лёс пчасьлівейшым. А можа, і да часу зьвяло ў магілу. Але ж вядома, за ўсё на сьвеце трэба плаціць, у тым ліку за розум і вялікасьць. Адамовіч шмат за што заплаціў жыцьцём. У гісторыі ён так і застанецца з папулярным азначэньнем: Адамовіч — беларускі пісьменьнік. Хаця, безумоўна, ня толькі беларускі, і ня толькі пісьменьнік. А яшчэ і вялікі грамадзянін Эўропы — да яе заўсёды імкнуўся гэты сьлыны дзеяч гуманітарнай эўрапейскай культуры, якая, на жаль, усё болей сыходзіць у нябыт.

Ён хварэў доўга, а памёр раптоўна. І думаецца, што зрабіў тое своечасова, бы прадчуваючы наступ часу, не сумяшчальнага зь ягоным жыцьцёвым крэда: наступ «трэцяга таталітарызму» ў Расеі і ў Беларусі Адамовіч наўрад ці стрываў бы.

«ПЕРАМОЖЦЫ І ПЕРАМОЖАНЫЯ НІБЫ ПАМЯНЯЛІСЯ РОЛЯМІ»

22 чэрвеня 2002

Сяргей Абламейка, Прага

У 61-ю гадавіну нападу фашыстоўскай Нямецчыны на Савецкі Саюз мы пазванілі чалавеку, які прайшоў усю вайну на перадавой, а пасья зрабіў вайну пераважнай тэмай сваёй творчасьці і стаў усясьветна вядомым пісьменьнікам.

В.Быкаў: 22 чэрвеня — невясёлая дата, чорная лічба календара. Для ўсяго чалавецтва, але для нас асабліва. Трохі нават дзіўна — столькі год, а ўсё помніцца. Найбольш, аднак, тымі, хто стаўся ахвярай, нашымі народамі, што на ўсход ад Нямецчыны. Немцы, як я зразу-

меў, хацелі б гэтую дату як мага хутчэй забыць. І гэта іх права, бо яны пацярпелі паразу. Параза, як вядома, малепрыемная рэч. Але гісторыя парадаксальная па сваёй сутнасці. І так сталася ў часе, што пераможцы і пераможаныя нібы памяняліся ролямі. Яны — бы пераможцы, а мы — сапраўды пераможаныя, бо бедныя і зьняважаныя. Чаму так? Але гэта пытаньне для нас. Немцы на яго даўно адказалі. А мы не навучаныя разважаць гэтакім чынам, мы задавольваемся старэчай эўфарыяй ад даўняй перамогі, якая на справе перамога ня нашая. А чыя — во гэта таксама пытаньне, на якое наша грамадзкая думка дагэтуль ня мае выразнага адказу. Можна, баімся? Ці гэтакія дурні, што не разумеем? Ці нам не даюць зразумець... Але ж зразумець — ужо палова шляху да ісьціны. Відаць, другую палову суджана прайсьці ня нам. І тое крыўдна і балюча, асабліва 22 чэрвеня.

In Memoriam

Васіля Быкава ўспамінаюць супрацоўнікі «Свабоды», якіх звязвала зь пісьменьнікам ня толькі прафэсійная дзейнасць, але і асабістыя адносіны. Ва ўспамінах — радкі зь лістоў, згадкі пра апошнія, праскія месяцы яго жыцця, а таксама аповед пра абставіны драматычнага вяртаньня на радзіму.

Аляксандар Лукашук

«ЛІСТЫ ЦЯПЕР ДЛЯ МЯНЕ — МАННА НЯБЕСНАЯ»: ПЕРАПІСКА З ВАСІЛЁМ БЫКАВЫМ

Мой адрас на капэртах Быкаў пісаў на чатырох мовах адрасу. Назву сталіцы Чэхіі — па-ангельску, «Prague», назву вуліцы — па-нямецку, «Winogradska», назву ўстановы — лацінкай, «Radio Liberti», маё прозвішча — па-чэску, «Lukašuk». Старанна выпісаныя разборлівыя літары меліся палегчыць працу эўрапейскіх паштароў, і сапраўды, ягонья лісты, нягледзячы на полілінгвізм, заўсёды знаходзілі адрасата.

Нашая перапіска пачалася летам 1998 году пасля ад'езду Васіля Ўладзімеравіча і Ірыны Міхайлаўны ў Фінляндыю. Ужо пяць гадоў перад тым я жыў за мяжой, спачатку ў Мюнхэне, пасля ў Празе, і рэгулярна пасылаў В.У. і І.М. калядныя віншаванні, паштоўкі да дня нараджэння, мы гаварылі па тэлефоне, запісвалі інтэрвію. Калі я бываў у Менску, заўсёды заходзіў у іх гасцінную хату, пару разоў адведваў Быкава, які пакутаваў на астму, і ў бальніцы. Калі падчас аднаго прыезду я сам патрапіў у шпіталь, Быкаў з Рыгорам Барадзіным таксама прыйшлі ў адведкі. В.У. бываў у Празе, і частата і рэгулярнасць гэтых кантактаў выключала неабходнасць ліставання.

Пасля пераезду ў Швэцыю, а затым у Фінляндыю паходы на пошту для Быкавых сталі часткай жыцця. Быкаў не карыстаўся e-mail, ягонае знаёмства з Інтэрнэтам было яшчэ наперадзе, лісты сталі асноўным спосабам падтрымання сувязі з сябрамі, часопісамі, выдавецтвамі, калегамі ў ПЭН-цэнтры, лідэрамі Народнага Фронту, і нават формай літаратурнай працы, — кніга Рыгора Барадзіна так і называецца: «Лісты ў Фінляндыю зь Менску і з Вушачы».

У чэрвені 1998 я пазваніў у Хэльсінкі і зрабіў інтэрвію

з нагоды дня нараджэння В.У.³, а таксама прасіў прысылаць новыя творы.

У той час мы шукалі сваё аблічча для перадачы «Чытальная зала» — чытаньне літаратурных твораў ёсць клясыкай жанру для караткахвалевага радыё. Але што, чаму, калі, як чытаць — на гэтыя пытанні пры ўсёй іх прастаце нялёгка знайсці адказ. Урэшце, пасля некалькіх спробаў і дыскусіяў мы паставілі спыніцца на арыгінальных творах дакументальнага (мэмуарнага) жанру — фактычна, замаўляць будучым аўтарам пісаць свае ўспаміны. Мастацкія творы збольшага мелі шанец дайсці да чытача і бяз нас, празь дзяржаўныя і незалежныя часопісы і выдавецтвы, а бесцэнзурная дакументалістыка, апроч таго, наўпрост адпавядала статутным задачам вяшчання — свабоднаму распаўсюду інфармацыі і ідэяў.

Але Быкаў быў выключэннем.

Ня толькі з прычыны таго, што яго не друкавалі ў Беларусі⁴. Перадусім — з прычыны ягонага пісьменьніцкага і чалавечага маштабу. Да 2003 году беларусы мелі тое, чаго ня меў ужо хіба ніводзін з эўрапейскіх народаў — бяспрэчны маральны аўтарытэт нацыі.

Я думаў тады і думаю цяпер, што ўшанаваньне Быкава Нобэлеўскай прэміяй паспрыяла б аўтарытэту Швэдзкай Акадэміі навук, якая, на жаль, апошнія дзесяцігодзьдзі распыляе значэнне ляўрэатства (як гэта здарылася з цэлай сэрыяй імёнаў, якія патанулі ў забыцці ня толькі ў свеце, але і ў сваіх краінах).

У жніўні 1998 пошта прынесла бандэроль з рукапісам, да якога быў далучаны ліст.

³ Гл. с. 92.

⁴ Увесну 1997 мы чыталі ў эфіры апавяданні і прыпавесці з рукапісу кнігі «Сьцяна» (гл. с. 74), якую былі падрыхтавалі да друку, але пазней забаранілі ў выдавецтве «Мастацкая літаратура».

13 жніўня 1998.

Саша, дарагі дружа,

пасылаю новую аповесьць, якую толькі што скончыў. Ня ведаю, што атрымалася — тое заўжды даведваецца толькі пасля. Зноў жа надрукаваў на машынцы і на наркомаўскай граматыцы, бо ўсё ж галоўная надзея на друкаваньне — Менск. Хаця можа так стацца, што марная надзея. Але марнасьці цяпер хапае ўсюды, так што гэтая — ня самая вялікая.

Паглядзіце, што там можна зрабіць зь яе на «Свабодзе».

Казку, пра якую я гаварыў па тэлефоне, дашло крышку пазьней.

Я тут жыву добра, спакойна, (нават аж залішне спакойна), слухаю «Свабоду» — галоўную крыніцу маёй інфармацыі пра радзіму. Выдатна выступае Сяргей⁵ зь Нью-Ёрку, — правільна, глыбока, разумна...

З прывітаньнем —

Васіль.

P.S. Калі што — тэлефануйце. Мой тэл. 341-23-12.

Прыкладна палова лістоў ад В.У., якія я захоўваю, — роўныя аркушы, бяз згінаў на тры ці чатыры разы, як звычайна робяць, каб укласьці ў капэрту. Гэта лісты, якія прыходзілі разам з новым рукапісам у вялікай бандэролі фармату А4. Амаль усе свае творы пасля ад'езду зь Беларусі Быкаў дасылаў на нашыя просьбы ў Прагу.

16 верасьня 1998.

Добры дзень, Саша!

Тут я дапоўніў аповесьць новым разьдзелам — 8

⁵ Журналіст Сяргей Навумчык, дэпутат Вярхоўнага Савету 12 скліканьня, ад 1996 у палітычнай эміграцыі.

старонак, якія дасылаю. Вельмі прашу, калі ня позна:

- Выняць з кампутарнага тэксту маю 19 старонку.
- Замест яе ўставіць 8 старонак.
- І гэта — усё.

Ня ведаю, як быць з «НН». Калі кампутарны мой тэкст ужо ў Менску, дык прыйдзеца мне дадатак слаць туды. Але калі яшчэ не, — тады я папрашу, каб і ў той тэкст укласьці гэтыя 8 старонак.

Чытаньне слухаю. Усё добра. Дзякуй чытачам — разам з маім прывітаньнем.

Удачы Вам.

Ваш В.Быкаў.

Аповесьць, пра якую піша Быкаў, «Ваўчыная яма», была першай, напісанай на тарашкевіцы. У замежжы ў В.У. зьявіўся кампутар — у 75 гадоў ён узяўся асвойваць таямніцы апэрацыйных сыстэмаў лэптопа і праграмы Word, і гэта ашаламляла. Рэдактар «Нашай Нівы» Сяргей Дубавец яшчэ больш быў уражаны быкаўскай тарашкевіцай. «НН» надрукавала аповесьць з устаўкамі. Мы ў Празе чыталі аповесьць у эфіры, звычайна на некалькі галасоў⁶. Часьцей за ўсё агучвалі аўтарскі тэкст Алена Ціхановіч і Сяржук Сокалаў-Воюш, В.У. любіў іх галасы, заўсёды перадаваў ім свае падзякі⁷.

Якраз тады заканчвалася праца над маёй кніжкай дакумэнтальнай прозы, якая мелася выйсьці ў Вільні ў заснаванай Сяргеем Дубаўцом сэрыі «Вострая Брама». Я вагаўся наконт назвы, і пытаўся ў Быкава парады. У ліст у Хэльсынкі таксама паклаў паперы на ангельскай мове аб заключэньні аўтарскай дамовы.

⁶ Гл. с. 115.

⁷ У аўтографе на кнізе «Пахаджане» для Алены Ціхановіч у верасьні 2001 году В.У. пісаў: «З удзячнасьцю да яе салаўінага голасу, які гучыць у гэтай кніжцы».

Кастрычнік 1998.

Дарагі Саша,

паперы падпісаў і высылаю, хаця мала што зь іх зразумеў. Але — давяраю Вам. Што ж да кніжкі, дык даўно пара, хаця зноў жа, — пара для таго — ня самая лепшая. Здаецца, літаратура ўвогуле дажывае апошнія гады і не прайдзе рубаж стагодзьдзяў. Прайдучь іншыя мастацтвы, што ўвальюцца ў магутны, мутны і сьмярдзючы паток маскульту. Ну, але гэта — у якасьці NB.

Назва — даволі складаная праблема, якая паўстае перад кожным аўтарам. Здаецца, яна ў адваротнай залежнасьці ад якасьці твору. Чаму так? — ня ведаю. Але дужа распаўсюджаная такая сытуацыя, калі ў добрых твораў — кепская назва. І наадварот. Што ж да мяне, дык я аддаю перавагу клясычнай форме: найлепшая назва тая, якая ўвасабляецца ў адным-двух словах. Але тое цяпер састарэла. У модзе — мадэрновыя назвы, сэнс якіх так зашыфраваны, што ніхто, апроч аўтара, не зразумее. Або надта прэтэнцыёзныя, што сьведчаць ужо не пра твор, а пра характар аўтара.

Жадаю, Вам, Саша, удачы ў сямейных клопатах. Як кажуць: дай Божа!

Прывітаньне мілым чытачам «Ямы».

З прывітаньнем

В.Быкаў.

«Ваўчыная яма», у цэнтры якой самотныя лёсы людзей, закінутых у чарнобыльскую зону, зацікавіла таксама Расейскую службу Радыё Свабода. Вядучы літаратурнай праграмы «Экслібрис» Сяргей Юр'енен быў даўнім прыхільнікам Быкава. У 1965 годзе ён, тады дзесяціклясьнік 2-й сярэдняй школы Менску, з дапамогай дырэктара сваёй школы паэта Ляпёшкіна патрапіў на зьезд пісьменьнікаў і пачуў выступ Быкава, які потым распаўсюджваўся ў самвыдаце. У школе тады выкла-

далі курс стэнаграфіі, і малады чалавек шмат што сабе запісаў. Калі Юр'енен эміграваў у канцы 1970-х, з-пад яго пяра выйшла шмат артыкулаў і цёплых згадак пра Быкава ў эміграцыйных літаратурных часопісах. Сяргей прачытаў аповесьць, прыйшоў да мяне ў кабінэт і сказаў, што ёй будзе аддадзена гадзіна эфіру ў «Экслібрисе».

Ён здзівіў мяне сваім вызначэньнем галоўнага героя «Ямы» — на думку Юр'енена, ім была беларуская прырода. Жывапіс Тургенева ў аповесьцях Быкава спалучаўся з псыхалёгізмам прыроды Гэмінгўэя часоў «Старога і мора»: беларускі лес, зіма, мокрая галіны фізычна адчувальныя і жывыя, чалавек толькі частка гэтай таямнічай сілы.

Я пазваніў у Хэльсынкі, Быкаў ня быў супраць, неўзабаве фрагмэнты «Ваўчынай ямы» ў аўтарскім перакладзе прагучалі па-расейску.

Ірына Міхайлаўна, разьбіраючы быкаўскі паштовы архіў, сярод сотняў адрасаваных В.У. лістоў знайшла стос маіх. Некаторыя ў скароце зьмяшчаюцца тут, каб лепш зразумець ягоньня ўласныя допісы.

11 лістапада 1998.

Прывітаньне, Ірына Міхайлаўна, Васіль Уладзімеравіч,

спадзяюся, у вас усё ў парадку, як і належыць быць у Фінляндыі. Хаця ўсякае бывае.

Беларускія навіны вы, калі чуваць радыё, ведаеце; у нас у карпункце пабывалі «госьці» ў пагонах, пачынаецца нейкае сьледзтва. Будуць перашкаджаць, ну ды чаго іншага трэба было спадзявацца. Мы да гэтага арганізацыйна гатовыя, наколькі гэта магчыма.

Думаем над пераменамі ў праграме, дамагаемся, каб нас рэтрансьлявалі зь Літвы, Польшчы, Украіны, але там ня надта хочучь. І сварыцца з Лукашэнкам ня хочучь, бо ўсім патрэбныя памежныя пагад-

ненны — так ён трымае Кучму, без такога пагаднёння ня можна ўступаць у Эўразьвяз. Ну, і з ахвотай, як Адамкус літоўскі, яны выступаюць у ролі пасярэднікаў, зарабляючы ачкі на Захадзе. Ды і фон такі ім выгадны.

Тут у Празе скандал з прычыны таго, што мы пачалі вяшчаньне на Іран і Ірак — Тэгеран адклікаў пасла, газэты пішуць пра тэрарыстаў, на радыё ўзмацнілі ахову. Што яшчэ — пасылаю Вам часопіс

«Transitions» («Пераходны пэрыяд»), з артыкулам пра «Сьцяну» і Вас . Ян Максімук казаў, што зараз «Сьцяну» перакладаюць на польскую; таксама, здаецца, праявілі цікавасьць у Амэрыцы.

Прачытаў нейкія дзіўнаватыя нататкі старога Адамчыка пра Твардоўскага: намякае, што той быў гомасэксуаліст і папракае Салжаніцына ў «зласьлівым слове». Дарэчы, гэты нумар прыкладаю. У Салжаніцына выйшла новая кніга, «Россия в обвале», тыраж 5000.

Спадзяюся, Сяргей Дубавец ужо пераслаў Вам «НН»¹⁰, як абяцаў мне. Тым часам перадаю Вам найлепшыя пажаданьні і прывітаньні ад Беларускай службы.

Зборнік «Сьцяна» выпускаў рэдактар «Нашай Нівы» Сяргей Дубавец, гэта была першая кніга Быкава пасля паўзы на некалькі гадоў — дзяржаўныя выдавецтвы спынілі друкаваньне яго твораў. Была абвешчана падпіска на будучую кнігу народнага пісьменьніка, якую выдавец хацеў зрабіць «народнай кнігай» — выдаць на сабраныя грамадой грошы.

У Празе, напрыклад, адзін з самых прыгожых будынкаў, тэатар оперы і балету на беразе Вэлтавы, называ-

⁸ Гл. с. 106.

⁹ Перакладчык на беларускую, супрацоўнік Радыё Свабода.

¹⁰ Газэта «Наша Ніва».

ещца «Národné divadlo» — Нацыянальны тэатар, бо грошы на яго збірала ўся нацыя. Праз «Нашу Ніву» ў Беларусі ўдалося сабраць сродкі на паўтары тысячы асобнікаў. Выданьне атрымала розгалас, і мяне папрасілі напісаць пра кнігу і аўтара ў часопіс «Transitions». Калі часопіс выйшаў, паслаў у Хэльсынкі пару экзэмпляраў, а таксама выразку зь «ЛіМу» з публікацыяй беларускага прэзаіка Вячаслава Адамчыка. Быкаў адразу сеў пісаць адказ.

18 лістапада 1998.

Дарагі Аляксандар Міхайлавіч,

атрымаў ваш ліст ад 11 лістапада, вялікі дзякуй за ўвагу і навіны. Лісты цяпер для мяне — манна нябесная, чакаю кожнага дня і радуюся, атрымаўшы. Відаць, тут мае месца банальная хвароба — настальгія, якой рэдка каму на чужыне ўдавалася пазьбегнуць. А зрэшты, нашто і пазьбягаць? Трэба перажываць усё, што наканавана лёсам. Ужо хоць бы таму, што тое не ад цябе залежыць.

Дзякуй за часопіс таксама. Ня надта разабраў, што там Вы пра мяне напісалі, але, спадзяюся, зрабілі тое няблага. Ня так, як Адамчык пра АТТ¹¹, а яшчэ раней і куды больш зьедліва — пра Бажка і Брыля. Бажку так і трэба, чалавек гэты паскудны ва ўсіх адносінах, а вось Брылю будзе дужа пакутна. Хоць у тым яго жыцьцёвым эпізодзе, на мой пагляд, ніякай крамолы, ды ўсё ж... Зь ягоным самалюбствам гэта будзе амаль катастрофа.

Ну і Чэсь! Таленавіты пісьменьнік, але з пароды тых, якія, паводле расейскага выслоўя «ради красного словца не пожалеют и отца». Што ж датычыць АТТ, дык гэта ўжо ня толькі неэтычна. Гэта палітычна падсьлепавата, бо Чэсь ня ведаў

¹¹ Аляксандар Трыфанавіч Твардоўскі, рэдактар часопіса «Новый мир», дзе друкаваўся Быкаў і Салжаніцын.

АТТ, не знаёмы з той атмасфэрай, у якой жыў гэты чалавек. Але ж ён не надрукаваў Чэсеў раман, і мабыць, таго факту раманист ня мог дараваць яму. Хаця наконт А.С.¹² Чэсь мае рацыю. Усё ж ня трэба было А.С. пляваць яшчэ ў сьвежую магілу АТТ. Я ведаю, той надта перажываў за лёс будучага набэліста, іншая справа, што ня мог усё для яго зрабіць. Зрэшты, пра іхныя адносіны ёсьць шмат сьведчаньняў Кандратовіча, Лакшына ды іншых, якім можна болей верыць, чым наскокам аднаго менчука, які, калі і бачыў АТТ, дык толькі ў прэзыдэнтах пісьменьніцкіх пленумаў. А піша пра калідоры ЦК і яго з дрыготкай цыгарэткай. Здаецца, у той час Адамчык быў яшчэ беспартыйны, выключаны з БДУ. Гэта пасья ён стаў парторгам СП БССР.

Наконт удасканаленьня трансляцыі Беларускай службы Радыё Свабода даўно і надта трэба паклапаціцца, бо не чуваць. Не чуваць было ў Беларусі, кепска чуто і тут, у фінах. Затое і там і тут выдатна чуваць Украінская служба — у чым справа? Ці ў вас і ва ўкраінцаў на «Свабодзе» розныя тэхнічныя ўмовы? Тое я шмат год не магу зразумець. А цяпер дык на хвалі 41 мэтар у 18:30 накладваецца нейкая гарластая арабская станцыя і ўсё. Не чуто нічога. А тут яшчэ мілыя, але слабенькія дзяўчачыя галасы вашых дыктарак. Адно ратуе становішча Г.Айзенштадт, гэтую заўсёды добра чуто — праб'ецца празь любыя глушылькі. І гэта добра. Званіў зь Нью-Ёрку Сяргей Н.¹³, казаў, што хутка будзе ў Празе. Дай Бог! Я люблю Сярожу і вельмі жадаю, каб справы яго на замежжы неяк наладзіліся. Відаць, у гэтым сэнсе Прага — найлепшы з магчымых варыянтаў. І для справы таксама.

¹² Аляксандар Салжаніцын.

¹³ С.Навумчык.

Сардэчнае вітаньне ўсім вашым беларусам!

Ваш Васіль Быкаў.

І.М. і я таксама шлем найлепшыя пажаданьні

Вашым дзяўчаткам — дома. Дай Бог ім удачы. В.

Толькі апошнія два сказы дапісанья ад рукі — гэта, здаецца, першы ліст з Хэльсынкі, які аўтар акуратна адолеў на кампутары.

У сьнежні спаўнялася 80 гадоў Аляксандру Салжаніцыну. Я пазваніў у Хэльсынкі, і В.У. падрыхтаваў кароткае слова з нагоды юбілею, якое прагучала ў эфіры ў дзень нараджэньня аўтара «Архіпэлягу»¹⁴. У сьнежні Быкаў прыслаў новую прыпавесць, у студзені яшчэ адну.

10 студзеня 1999.

Шаноўны Алесь Міхайлавіч,

дасылаю Вам свой новы невялічкі твор. Можа, спатрэбіцца. А калі не, дык вельмі папрашу пераслаць у «НН». Спадзяюся, у Вас усё добра?

Прывітаньне ўсёй Вашай цеснай беларускай сямейцы.

Сардэчна

В.Быкаў.

Мой тэл.: 3412312. Хэльсынкі.

Я пазваніў у Хэльсынкі, падзякаваў, прыпавесць прагучала ў эфіры. Наступнае ліставаньне адбылося напрыканцы месяца, калі я нарэшце сабраўся падрабязней напісаць пра нашыя праскія навіны.

25 студзеня 1999.

Шаноўны Васіль Уладзімеравіч,

даўно не пісаў Вам, быў надта заняты ў гэты час,

¹⁴ Гл. с. 122.

калі не было дырэктара¹⁵, адсутнічала шмат людзей на Каляды, мелі нашу гадавую справаздачу ды пачыналі перамены ў праграмах і рабілі інтэрнэтную старонку.

Спадзяюся, што атрымалі навагодняе віншаваньне. Вялікі дзякуй за прыправесць, мы адразу прачыталі цалкам у эфіры. Як Вы і даручалі, я пераслаў у «Нашу Ніву» — яны ўжо надрукавалі ў апошнім нумары. Дубавец пачынае выдавецкі праект, бібліятэку «Вострая Брама», і прасіў пацікавіцца, ці не пагадзіліся б Вы выдаць новыя, пасля «Сцяны», творы ў гэтай сэрыі. Сярод першых там, здаецца, Славамір Адамовіч, Уладзя Арлоў і я. Доўга змагаўся за назву — мая была «Перад свабодай. Нататкі перабержчыка», але прайграў. Дубавец выносіць на вокладку назву асобнай навэлкі, якая стаіць у канцы кніжкі цалкам асобна і нічога ня мае агульнага з асноўным тэкстам: «У фіялетавай ночы вугал крыла». Супольнае хіба ў тым, што гэта мэтафара ўсяго папярэдняга. Аргумэнты Дубаўца — мой варыянт сьведчыць пра публіцыстыку-журналістыку, ягоны — пра літаратуру. Я разгубіўся, бо ў мяне ўсё ж інстынкты больш моцныя на журналістыку, і мусіў даверыцца крытыку. Навэлкі пра журналісцкае жыцьцё ў 1980-я ў кніжцы перамяжаюцца цытатнікам — фразамі са «Звязды» 1982 году. Яны нуднаватыя, разрубаюць аповед, але і не прызначаюцца для чытаньня адразу — гэта як ілюстрацыі, карцінкі ў форме словаў. Захоцацца — можна будзе ўгледзецца больш пільна (так я памылкова думаю).

У нас навіна — нарэшце прыяжджае Сяргей Навумчык. Яшчэ адна навіна — ад 1 студзеня я зацьвер-

¹⁵ Дырэктар Беларускай службы Радыё Свабода Вячка Станкевіч пайшоў на пэнсію ў кастрычніку 1998, я выконваў ягоныя абавязкі.

джаны на пасадзе дырэктара Беларускай службы. У нас увогуле толькі добрыя навіны тут у Празе, і на працы і дома.

Мы атрымліваем падборкі расейскай прэсы на тэмы культуры — там часта ёсьць цікавыя публікацыі. Для прыкладу пасылаю Вам адну такую падборку, калі зацікавіць, магу пасылаць рэгулярна.

Быкаў шмат чытаў, прычым вельмі хутка і добра запамінаў прачытанае. На часопісным століку ў ягоным працоўным кабінэце ў Менску адна гара часопісаў, кніг, газэтаў пастаянна зьмянялася іншай. У Хэльсынкі інфармацыйны асяродак быў разрэджаны, апроч слуханьня радыё і лістоў амаль нічога не было, і В.У. і І.М. радаліся ўсяму, што прысылалі пачытаць¹⁶. На «Свабодзе» нават у даінтэрнэтны час мы мелі надзвычай шырокі доступ да расейскамоўнай прэсы і маглі раздрукоўваць сабе любыя артыкулы. Здаецца, якраз на свой дзень нараджэньня на пачатку лютага я атрымаў новы ліст з Хэльсынкі.

1 лютага 1999.

Дарагі Саша!

Найперш — маё Вам віншаваньне з высокай і вельмі важнай пасадай, якая па цяперашнім часе робіцца ўсё болей важнай.

Добра, што і Сяргей урэшце дабрыў да «Свабоды», яшчэ б туды (хоць бы ў Прагу) мілую Галю — і беларуская сямейка экзыльных была б разам. Гэта было б выдатна, бо, як пагляджу здаля, сапраўды — то магутная кучка, роля якой у беларускай гісторыі вельмі проста можа апынуцца большай, чым тыя, што мітусяцца на радзіме. Во і Сяржук вырастае такім разумным і артыстычным, што я заўжды

¹⁶ Пазьней гэта стаў рэгулярна і ў значных аб'ёмах рабіць С.Навумчык, і В.У. і І.М. былі яму вельмі ўдзячныя.

слухаю яго з большым задавальненнем, чым якога сучаснага барда¹⁷. А і разумныя яго адказы (як у праграме С.Дубаўца) на пытаньне: што аб'яднае беларусаў? Самы лепшы, самы трапны адказ Сержука. Дай Бог яму ўдачы. І яго дзеткам таксама.

Наконт бібліятэкі «Вострая Брама» — вельмі магчыма¹⁸. Я ж тут не дарма ем фінскі хлеб (дарэчы, нясмачны), напісаў за восень і зіму 12 апавяданьняў і прытчаў + аповесьць. Так што зьбярэцца на невялікі зборнік.

Наконт назвы, Саша, я магу толькі сказаць, што назва мае другараднае значэньне; раней гэта было прадметна, цяпер болей мэтафарычна (такая мода), але адзіна важны зьмест. Хаця цяпер і зьмест страчвае зьмест і сэнс, і называецца — тэкст.

Пісьменьнікі Расеі пішуць не аповесьці або раманы, а тэксты. Ня ведаю, як на Захадзе, але думаю — гэтак жа. Бо Ёсход пераймае Захад. Ну, а мы ўсё яшчэ старамодныя — раман, аповесьць, апавяданьне... Хаця... Усё вырашае густ аўтара. Чытач жа сучасны, здаецца, даўно ўжо страціў які-небудзь густ. Ён упёрся ў тэлевізар або кампутар.

А мне тут пераслалі зь Менску маю новую кніжку артыкулаў і выступленьняў, якая выдавалася два гады і, канечне, састарэла, бо апошнія артыкулы пазначаныя 1996 г.¹⁹ Але аформлена добра, пасучаснаму, што, вядома, найперш грэе аўтарскае самалюбства.

¹⁷ Сяржук Сокалаў-Воюш. На пытаньне, што можа аб'яднаць беларусаў, ён адказаў: хлусьня, матывуючы гэта тым, што высакародныя мэты ў айчынай гісторыі заўсёды цярпелі паразу.

¹⁸ Кніга «Пахаджане» выйшла ў 2000 годзе. Быкаў потым падпісаў яе мне як «першаму транслятару шмат якіх твораў гэтай кніжкі».

¹⁹ «Крыжовы вях» (Менск, 1998), выданьне фонду «Гронка» пры ўдзеле Беларускага ПЭН-цэнтру, аўтар вокладкі Алена Закоўніцава.

Ну, а ў астатнім усё звычайнае. Чытаю расейскія часопісы (ёсьць у адной бібліятэцы. Зь беларускіх там толькі «Нёман» і «Мастацтва»). Сёньня першы за зіму вельмі лагодны сонечны дзень, хадзілі з І.М. у зімовы лес. Гэта блізка да хаты. Хораша ўжо тым, што неяк нагадала ўласнае дзяцінства і зімовую (штодзень) дарогу (сьцежку) празь лес у школу. Ну, а ў 18.00, як заўжды, транзыстар да вуха і — навіны з Прагі пра Беларусь. Тэлевізіі ў мяне, дзякаваць Богу, няма.

Дык шчасьцейка Вам, дарагі Саша, на новай пасадзе. Удачы Сяргею і Сержуку і ўсім вашым дзяўчатам.

Ірына Міхайлаўна таксама кланяецца ўсім.
Абдымаю,
Васіль Б.

Яшчэ не атрымаўшы адказу зь Фінляндыі, я сеў за новы ліст, пра перамены і пляны ў рэдакцыі: імкнёмся да ляканічнасьці, апэратыўнасьці, мяняем перадачы, шукаем новых аўтараў. У тым лісьце я прасіў парады і задаваў Быкаву некалькі літаратурных пытаньняў:

Сёньня гаварыў з Барадзіным, ён прапанаваў свае варыяцыі на псалмы Давіда, а таксама пагадзіўся паўдзельнічаць у перадачы «Слоўнік Свабоды». Пачаў я сам нешта пісаць для сябе, але ў пераходны дырэктарскі пэрыяд закінуў — думаю вярнуцца, калі ўдасца. Цікава, з Вашай практыкі, — як у Вас зь перапынкам, як удаецца аднаўляць дыханьне, рытм, ці Вы не прыпыняецеся? І яшчэ — што Вы чытаеце падчас актыўнага пісьманьня — у сэнсе, як уплывае на Вас у такі пэрыяд напісанае іншымі?

Пакуль ішла пошта, В.У. падрыхтаваў да адпраўкі ў Прагу новую бандэраль зь рукапісам.

9 лютага 1999.

Дарагі Аляксандар Міхайлавіч, пасылаю яшчэ адну прыпавесць, можа скарыстаецца яе, як і папярэдняю. Калі не надакучыў Вам гэты мой жанр, дык празь месяц магу прыслаць новую, а затым і яшчэ. Прывітаньне абодвум Сержукам і вашым дзяўчатам. Ваш Васіль Быкаў.

P.S. Напісаў, але яшчэ не адправіў гэты ліст, як атрымаў Ваш ад 3 лютага. Таму дзякую. Зразумела акцыя Сяргея — што зробіш²⁰.

Стараюся слухаць Беларускаю службу штодня.

Амаль заўжды тое ўдаецца — або ў 18 г., або ў 22.

Самая цікавая (для мяне, прынамсі), канечне, першая палова перадачы — навіны, падзеі і г.д.

Пасля трохі горш. Мне здаецца, вашыя хлопцы (і дзяўчаткі) трохі злоўжываюць часам — усім хочацца гаварыць даўжэй. Але не заўжды зьмест вымагае таго. Часам даволі кароткай інфармацыі, але не даўгога тлумачэння вядомага.

Канечне, лепш пісаць рэгулярна, не прыпыняючыся (як Шамякін), хаця тое не заўжды на карысьць творам. Я працую нерэгулярна, калі ўжо нахлыне. Але з гадамі тое нахланьне ўсё радзей. Таму асабліва тут, у Хэльсынкі, стараюся пісаць штодня — пісаць ці перакладаць. Перакладаць — асабліва нялюбая праца. Але трэба.

Чытаць у час працы (у якасьці адпачынку) трэба.

Не абавязкова што блізкае, роднае. Як я цяпер, дык аддаю перавагу дакумэнталістыцы. Але добра і бэлетрыстыку (чытаю апавяданьні Дж.Сэлінджэра). Стымулюе, у сэнсе — падганяе. І дае зразумець, наколькі ты малы ў параўнаньні... Або як асалода. А наконт папулярнасьці перадачаў — зрабіце

²⁰ Паводле правілаў Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода, С.Навумчык мусіў прыпыніць членства ў БНФ на час працы на радыё.

рэгулярны агляд пісьмаў слухачоў зь Беларусі (як у Стрэлянага), будуць слухаць і пісаць. Перадачы ж Дубаўца — самі сабой разумныя і вартыя, але для вузкага кола. Хаця, канечне, трэба і такія. Я хоць ня маю Інтэрнэту, але заўжды зь цікавасьцю слухаю Сяргея Н. — тое таксама вельмі патрэбна. Дарэчы, прывітаньне яму і дай Бог удачы.

І.М. дзякуе за выпуск «Культуры». Ужо чытае, пасыля я...

Бывайце — В.Б.

Напачатку красавіка пошта прынесла новую бандэролу.

29 сакавіка 1999.

Шаноўны Аляксандар Міхайлавіч,

пасылаю новы сатырычны твор. Можа, скарыстаецца? А калі не, дык перашліце, калі ласка, у «НН».

Слухаю бел. «Свабоду» на дадатковых хвалях.

Стала куды лепш чуваць. У Беларусі, Кажуць, таксама. Дай Бог вам!

З прывітаньнем

В.Быкаў.

Хвалі «Свабоды» мяняюцца двойчы на год — напрыканцы сакавіка і напрыканцы кастрычніка, адначасна са зьменай часу. Гэта звязана з распаўсюджваньнем сыгналу на кароткіх хвалях, які залежыць ад сонца, ад працы іншых станцыяў па суседзтве, ад наяўнасьці рэтранслятараў. Частоты разьмяркоўвае Міжнародны зьвяз электрасувязі, і двойчы на год радыёстанцыі розных краінаў вядуць барацьбу за больш магутныя перадачыкі, стабільныя ўмовы, лепшыя хвалі. Удзельнічам у гэтым змаганьні зь пераменным посьпехам і мы. Напачатку красавіка мы чыталі фрагмэнты новых прыпавесцяў Быкава, цалкам тэксты я пераслаў у «Нашу Ніву», Сяргей Дубавец надрукаваў. Чарговы ліст у Хэльсынкі я адаслаў 12 красавіка:

Пішу Вам зь вялікімі паўзамі — цяжкая навучка бюракратыі даецца марудна. Ваюю за хвалі, за бюджэт, за абсталяванне і г.д. Ня дужа цікава, ды патрэбна. Зьбіраюся праз тыдзень у Бостан. Гарвардзкі ўнівэрсытэт праводзіць канфэрэнцыю пра Беларусь, першую такога маштабу, будуць даследчыкі й палітыкі з ЗША, Канады, Францыі, Нямеччыны, дык сяджу, рыхтую даклад пра магчымасці перамены рэжыму палітычнымі элітамі і недзяржаўнымі арганізацыямі. Так мне акрэслілі тэму. А магчымасці гэтыя самі ведаеце якія — як у элітаў Паўночнай Карэі і грамадзкіх арганізацыяў Кубы. Сёлета бяз Вас адбылося ўручэнне ПЭН-цэнтраўскіх прэміяў — ды хіба Карлас²¹ Вам усё напісаў. Сяргей Навумчык, Вам, мабыць распавёў пра асаблівасці цяперашняй выбарчай кампаніі і пазыцыю Зянона. Быццам слушна, ды толькі нагадвае сытуацыю ў Расеі ў 1916-м ці ў Нямеччыне пачатку 1930-х, калі тагачасныя «дэмакраты» паміж сабой бескампрамісна ваявалі за прынцыпы. Калі цуду ня будзе, дык будучыня ва ўсіх сумная. Дарэчы, ці чыталі Вы «Узлы» Салжаніцына? Цікава было б пачуць Вашу ацэнку. А тым часам пасылаю свой «вузельчык»²², які толькі сёння атрымаў сам. Тэкст напісаны так даўно, што не выклікае ніякіх эмоцыяў у форме кнігі. Пачаў мінулай восенню пісаць зусім іншае, ды пакуль завісла.

Я зьвярнуў увагу, што ў некалькіх лістах напачатку году В.У. змяніў зварот да мяне: замест звычайнага «Саша» зьвілася «Аляксандар Міхайлавіч». Я быў падумаў, што гэта зьвязана з далікатнасьцю В.У., які такім чынам надае ўвагу маёй новай пасадзе. Ня ведаю, ці ў гэ-

²¹ Карлас Шэрман, віцэ-прэзідэнт Беларускага ПЭН-цэнтру.

²² Кніга «Ў фіялетавай ночы вугал крыла» выйшла ў Вільні ў сэрві «Вострая Брама».

тым прычына — Быкаў ня раз казаў, што мы поўныя цёзкі зь ягоным сябрам Алесем Адамовічам, якога ён часта называў Сашам. Але якраз выйшла мая кніжка, пра якую я згадваў раней, я паслаў яе ў Хэльсынкі і напісаў пра сваё здзіўленьне зьменай звароту. Быкаў адказаў па-быкаўску.

24 траўня 1999.

Мілы Саша, шаноўны Аляксандар Міхайлавіч, даўно прачытаў Вашае «Крыло» (даруйце, але, як я ўжо і казаў Вам, поўная назва здаецца мне занадта прэтэнцыёзнай і малавыразнай), кніжка ўвогуле харошая — ва ўсіх адносінах. Яно і вядома: у тым часе, дзе палягаюць аўтарскія зацікаўленьні, безьліч матэрыялу менавіта такога кшталту — гумару, сатыры, сарказму. Вы гэта адчулі ўласным талентам і добра зрэалізавалі задуму.

Гэта яшчэ ў тых часы сумленныя пісьменьнікі казалі, што найлепшы стыль для іх — стыль прозы Салтыкова-Шчадрына. Але тады тое было маладас-тупна. Цяпер — увакурат. Выдатна таксама, што ў гэтым урэзаны вытрымкі з тагачаснага друку — гэта лепей за ўсе малюнкi ілюструе сутнасьць і характар тагачаснай журналістыкі. Чытаецца ўсё гэта нават зь цікавасьцю, — тут, вядома, спрацоўвае на-стальгічнае ўспрыманьне (гэта калі ў старэйшых чытачоў), а маладзейшых падкупляе добры, дасціпны гумар, якога шмат рассыпана па старонках кніжкі.

Апошняе апавяданьне ў іншым стылі, тут у мяне няма пэўнай думкі. Але то спроба постмадэрновага стылю, я так разумею, — стылю, які, як вядома, захапіў немалую частку сучаснай літаратуры. Але тут патрэбныя нейкія іншыя крытэрыі, якімі я не валодаю, таму баюся даваць ацэнку. Чытаецца, аднак, добра, ідэя ж, само сабой — беззаганная. Дай Божа, Вам, мілы аўтар.

А я, трохі папрацаваўшы ўвосень і ўзімку, відаць, прыгаміўся па вясну і цяпер болей чытаю. Зноў жа некаторая няпэўнасьць майго тут пражываньня трохі гняце. Павінны ўжо быў паехаць дадому, ды тут прапанавалі яшчэ пабыць. Канечне, тая прапанова дужа спакушае, тым болей, што дома ў нас Вы ведаеце, што і як. А тут яшчэ гэтыя дэмакраты (ды і БНФ таксама) наблыталі так, што немагчыма даўмецца²³.

Ці то такая глыбакадумная, хітрая палітыка, ці элемэтарная шызафрэнія — не магу зразумець адсюль з майго скандынаўскага далёка. Часам думаю: а можа, і ня варта, марна спрабаваць тое? Але тады таксама не лягчэй — адчуваеш сябе блазнам. Асабліва пачытаўшы Сеўруковы²⁴ опусы ў менскіх газэтах. Ледзьве ўстрымаўся, каб на прыклад Матукоўскага²⁵ не пачаць гарачыцца-апраўдвацца. Здаецца, правільна стрымаўся, але ж поўнай задаволенасьці ад таго ня маю. Дый то зразумела.

У пачатку траўня быў у Бэрліне на літаратурных сустрэчах. Былі таксама хлопцы-дзяўчаты зь Беларусі, выступалі перад нейкай аўдыторыяй чалавек з 30. Нікога цяпер літаратура не цікавіць, шкада толькі высілкаў арганізатараў гэтых шоў. Ну, але Бэрлін — горад выдатны, асабліва яго заходняя частка, Курфюрстэндам, Кудам, якую я ведаю даўно і люблю. Да таго ж там была вясна ў разгары.

²³ У траўні 1999, у сувязі са сканчэньнем пяцігадовага тэрміну прэзыдэнцтва А.Лукашэнка, была зроблена спроба правесці аль-тэрнатыўныя прэзыдэнцкія выбары сіламі апазыцыі.

²⁴ Уладзімер Сеўрук, былы намесьнік загадчыка аддзелу прапаганды ЦК КПСС, затым супрацоўнік адміністрацыі А.Лукашэнка, адзін з арганізатараў цкаваньня пісьменьніка.

²⁵ Мікалай Матукоўскі — карэспандэнт газэты «Известия», драматург, сябар Быкава.

А тут — толькі на самым пачатку. Усё ж Фінляндыя — сыюдзёная краіна, нават у параўнаньні з нашай Беларуссю.

Вашую «Свабоду», вядома ж, слухаю штодзень, і адчуваю, у якое вы трапілі становішча з гэтымі «пацешнымі» выбарамі. Але што зробіш...

Удачы Вам, Саша, і посьпеху! Прывітаньне Сяргею. Ваш В.Быкаў.

Гэты ліст быў аддрукаваны на кампутарным прынтэры, але Быкаў па звычцы яшчэ ўносіў папраўкі ручкай — ставіў двукосьсі, коскі, дадаваў працяжнікі, мяняў словы месцамі, упісваў новыя — адным словам, працаваў так, як ён прывык працаваць з тэкстам. Хаця, канечне, лісты ў гэтым сэнсе не параўнаць зь ягонымі творамі ці перакладамі ўласнай прозы. Неяк В.У. паказаў мне першую старонку свайго «Кар’еру» — там пачатковая вэрсія расейскага аддрукаванага тэксту была проста нечытэльная з-за шматлікіх аўтарскіх паправак. Празь пяць дзён В.У. адправіў яшчэ адзін ліст на адрас «Свабоды».

29 траўня 1999.

Дарагі Саша,
пасылаю два невялічкія творы на тэму інтэграцыі.
Можа, спатрэбяцца — для радыё ці публікацыі.
Я — пакуль што на старым месцы ў Хэльсынкі.
Можа, застануся тут да лета. Але ня пэўна. Калі не — дык вярнуся (хутка) у Менск. А пакуль што — гляджу ў вакно і чакаю лістоў. Надвор’е халаднаватае, і гэта таксама не суцяшае.
З найлепшымі пажаданьнямі
В.Быкаў.

У 1999-м працягваліся нашыя тэлефонныя гутаркі. 19 чэрвеня Васілю Ўладзімеравічу споўнілася 75 гадоў. Я падрыхтаваў пытаньні і запісаў працяглую, хвілінаў на

сорак, гутарку²⁶. Менш чым празь месяц быў яшчэ адзін літаратурны юбілей — 100 гадоў Гэмінгўэю, я рыхтаваў перадачу і папрасіў Быкава паўдзельнічаць²⁷. Паводле практыкі, якая замацавалася гадамі, звычайна мы званілі В.У., абмяркоўвалі тэму і дамаўляліся на час запісу. Калі Быкаў быў дома і нічога не замінала, можна было пазваніць праз паўгадзіны, ён за гэты час ужо накідваў тэкст, і мы рабілі запіс. Інтэрвію, натуральна, запісваліся ў свабоднай гутарцы, без падрыхтоўкі.

7 верасня 1999.

Дарагі Саша,

калі я яшчэ не надакучыў «Свабодзе», дык пасылаю новую прыпавесьць. Можна прачытаеце ў эфіры і дашлеце ў «НН».

З шанаваньнем

В.Быкаў.

Прыпавесьць прагучала ў эфіры, я пераслаў яе таксама ў «НН», дзе яна была надрукаваная. Тым часам заканчваўся тэрмін знаходжаньня ў Хэльсынкі, ішлі, як заўсёды ў такіх справах, даўгія і ня надта пэўныя перамовы пра працяг побыту ці перезд у Нямецчыну. Новая бандэроль зь Фінляндыі прыйшла праз два месяцы.

3 лістапада 1999.

Шаноўны Аляксандар Міхайлавіч,

пасылаю 2 апошнія прыпавесьці, болей ня буду, бо, мусіць, я ўжо надакучыў імі і «Свабодзе» і «НН».

Трэба ведаць і меру.

Дажываю апошнія тыдні ў Хэльсынкі, а затым прыйдзеца вяртацца дамоў. Ня надта прыемная перспектыва, але і необходимая. Што будзе пасля — невядома.

²⁶ Гл. с. 131.

²⁷ Гл. с. 147.

Але што ўжо мне разьлічваць на якое пасыля...

Усяго Вам здатнага, з прывітаньнем

В.Быкаў.

Віншаваньні з новым 2000 годам я пасылаў на менскі адрас Быкавых — на непрацяглы час яны вярнуліся ў Беларусь. В.У. езьдзіў у Маскву, дзе атрымаў прэмію «Трыюмф», выступаў па тэлебачаньні, затым вярнуўся ў Менск. Напрыканцы студзеня мы запісалі інтэрвію пра Джорджа Оруэла²⁸. Празь некалькі дзён, пасыля кампаніі цкаваньня, Быкавы пакінулі Беларусь.

12 лютага 2000.

Дарагі Саша,

ужо тыдзень, як мы з І.М. у Нямецчыне. Жывём у нямецкім доме творчасці між Бэрлінам і Лейпцыгам, у старым маёнтку графоў фон Арнімаў. Увогуле тут добра: сельская ідылія, стары парк, цішыня, сьвежае паветра. А галоўнае — надвор'е, якое ў нас не заўжды бывае ў красавіку. Ну ды і ў Вас такое ж...

Беларуская «Свабода» гучыць тут выдатна, чаго нельга сказаць пра расейскую. Ня ведаю, чаму так. Працаваць яшчэ ня браўся (у сэнсе літаратурным), рабіў малюнку для кніжкі паэзіі Р.Барадзіна «Лісты ў Фінляндыю зь Менску і з Вушачы». Колькі разоў тэлефанаваў Вам, але Ваш тэлефон маўчыць. Мой тэлефон тутэйшы: 0049-33-746-699-31. Вельмі прашу, Саша, паведаміць яго сп. Елене Корці, да якой я таксама чамусь не магу дазваніцца. Мы тут да 1 мая.

Сардэчнае вітаньне Сяргею Навумчыку, без пакетаў якога мне тут сумнавата...

Са шчырасьцю і вітаньнем да ўсіх,

В.Быкаў.

²⁸ Гл. с. 176.

У канцы сакавіка Быкаў прыехаў у Прагу на святкаваньне Дня Волі 25 сакавіка. Прыездам апекавалася вядомая праваабарончая арганізацыя «Людзі ў бядзе» — яе супрацоўнік нават паехаў у Франкфурт, узяў пашпарт В.У., завёз яго ў чэскую амбасаду ў Боне і разам з Быкавым прыехаў у Прагу. Тызень Быкава быў надзвычай насычаным: сустрэчы ў чэскім парламэнце, са студэнтамі, з грамадзкасцю, з удзельнікамі святкаваньня ўгодкаў БНР, якія прыехалі зь дзясятка краінаў сьвету. У Беларусі святкаваньне было жорстка разгананае, Быкаў выказаў сваё стаўленьне да падзеяў у эфіры²⁹. В.У. разам са старшынёй Рады БНР Івонкай Сурвіллай і сэнатарам Янам Румлам пасадзілі Дрэва дэмакратыі на адным з астравоў на Вэлтаве.

У В.У. была сустрэча з кіраўніцтвам Чэскага ПЭН-цэнтру, на якую мы пайшлі разам. Размова была вельмі падобная да тых, што адбываюцца і ў Менску: цяжка друкавацца, страчваецца цікавасьць да літаратуры, маскульт перамагае. Гэта пацьвярджала адчуваньні самога В.У., які ахвотна ўдзельнічаў у гутарцы. Калі мы вярталіся на радыё па Вацлаўскай плошчы, я прапанаваў Быкаву зазірнуць у кніжную краму: багацьце айчынай і перакладной літаратуры ашаламляла і неяк не вялася са скаргамі былых дысыдэнтаў. Правільна кажуць, што ўсё пазнаецца ў параўнаньні, падсумаваў В.У. У гэты прыезд мы ў рэдакцыі папрасілі В.У. выбраць і запісаць для нашага архіву ўрыўкі зь ягоных аповесьцяў. Ён сам адабраў і запісаў чатыры фрагменты з «Альпійскай баляды», «Мёртвым не баліць», «Сотнікава», «Знаку бяды»³⁰.

У гэты ж прыезд мы з В.У. хадзілі ў госьці да перакладчыцы яго твораў на італьянскую мову Элены Корці,

²⁹ Гл. с. 190.

³⁰ Упершыню яны прагучалі ў эфіры а 10-й вечара 22 чэрвеня 2003, праз паўтары гадзіны пасля сьмерці В.У.

жонкі тагачаснага дырэктара Расейскай службы «Свабоды» Марыё Корці. Гаспадыня прыгатавала сапраўдную «пасту», гаспадар адкаркаваў нейкае спэцыяльнае віно, і ўвесь вечар гаворка пра літаратуру перамяжалася кулінарнымі адступленьнямі. Быкаў, які ўвогуле быў непатрабавальны ў ежы, любіў італьянскую кухню, хваліў і гаспадыню, і віно. Той самай вясной, калі ягоная кніга выйдзе, В.У. разам з жонкай паедзе ў Рым, пасьля ў Мілян, будуць інтэрвію ў друку і сустрэчы з чытачамі³¹.

Пошта прыносіла новыя бандэролі зь Нямеччыны, і ў эфіры гучалі новыя тэксты Быкава: «Труп», «На балотнай сьцяжыне», «Кароткая песьня», «Велікоднае яйка». Нягледзячы на тое, што я званіў і прасіў прысылаць новыя творы, ён кожны раз рабіў далікатную прыпіску, што калі не зацікавіць, тады не чытайце.

Памятаю, мяне моцна ўразіла аповесьць «Маладая і прыгожая» — у ёй рамантычны Быкаў часоў «Жураўлінага крыку» спалучаўся з клясычнай трагедыянасьцю «Сотнікава», і ўсё гэта нагадвала лепшыя прыпавесьці. Уражаны, я пазваніў яму адразу па атрыманьні. Быкаў, як любы аўтар, чакаў рэакцыі на свае творы, хаця і ніколі не выказваўся з гэтай нагоды. Мне падалося, што аўтар крыху «перапісаў» аповесьць — яна заканчвалася на паўтары старонкі раней, і я сказаў пра гэта таксама. Быкаў выслухаў, быццам пагадзіўся, пасля перапісаў і прыслаў іншы варыянт — але свой.

Летам 2000-га Быкаў узяў удзел у нашай штотдзённай перадачы году «Галасы стагодзьдзя» — ягоны ўспамін пра пачатак вайны прагучаў 22 чэрвеня³². Тады ж я папрасіў яго напісаць прадмову да яшчэ адной нашай «вялікай» перадачы — «Слоўніка Свабоды». Быкаў яе добра ведаў, эса на тэму знакавых для мінулага стагодзьдзя словаў штотдня выходзілі ў эфір ў 1999 годзе.

³¹ Гл. с. 215.

³² Гл. с. 203.

Часопіс «ARCHE» рыхтаваўся выдаць перадачу асобным выпускам. Я сабраў і паслаў у Франкфурт пакет з інфармацыяй пра гісторыю радыё, пра ўмовы і расклад вяшчаньня, ацэнкі слухачоў. Прадмова Быкава была ягоным першым вялікім тэкстам, прысьвечаным Радыё Свабода — і заканчвалася нечакана:

«Свабода», «Свабодная Эўропа» даўно сталі надзейнымі апірышчамі сучаснай эўрапейскай дэмакратыі. Вядома, як высока ацаніў іх прэзыдэнт Эстоніі Ленарт Мэры, вылучыўшы на Нобэлеўскую прэмію. Беларусы горача падтрымліваюць яго ініцыятыву і будуць шчыра віншаваць нашу «Свабоду», калі тая ініцыятыва спраўдзіцца. «Свабода» таго заслугоўвае³³.

Наступны ліст прыйшоў з Франкфурту-на-Майне.

17 ліпеня 2001.

Шаноўны Аляксандар Міхайлавіч,
пасылаю абяцаны твор — вялікае (адносна, вядома) апавяданьне. Можа, гэта і ня тое, што трэба, але такое атрымалася. Чытайце, рашайце. Заўтра еду ў Кёльн, на «Нямецкую хвалю», дзе штосьці прыйдзеца вяшчаць. Да таго ж — на расейскай мове, такія ўмовы-дамовы. Прывітаньне свабодным хлопцам, і дзяўчаткам — таксама.

З прывітаньнем

В.Быкаў.

11 верасьня Быкаў прыляцеў у Прагу — назаўтра была прызначаная сустрэча з прэзыдэнтам Гаўлам. Раніцай ад удараў тэрарыстаў загінулі тысячы людзей у Амэрыцы. Я запісаў кароткую гутарку³⁴ з В.У. з гэтай наго-

³³ Гл. с. 530.

³⁴ Гл. с. 246.

ды, пасыла ён пайшоў на сустрэчу ў прэзыдэнцкі палац, і ў наступныя дні, да вяртаньня ў Франкфурт, мы запісалі яшчэ некалькі перадачаў. У наступным лісьце В.У. пазначыў дату адметным чынам:

2 лістапада. Дзяды.

Шаноўны Аляксандар Міхайлавіч,
пасылаю абяцаны твор. Але адначасна абяцаю новы, цікавейшы. А яшчэ хацеў бы парэкамэндаваць аповеды Барыса Кіта, якія я канчаю апрацоўваць. Там сапраўды шмат цікавага. Са згоды **Б.Ул.** тыя можна было б Вам выслаць напрыканцы году. Патэлефануйце яму. Т. 49.....

Усяго найлепшага. З прывітаньнем да ўсіх

В.Быкаў.

Мяне ўразіў сам факт быкаўскай працы над чужымі ўспамінамі³⁵. Мы настойліва працягвалі агітаваць В.У. пісаць свае ўспаміны. Ён уважліва слухаў перадачы нашай новай рубрыкі «Сучасныя мэмуары», часам камэнтаваў пачутае. У нашай просьбе быццам і не адмаўляў, але нічога пэўнага і не абяцаў.

На пачатку новага 2002 году я рабіў інтэрвію пра мэмуарную літаратуру, і Быкаў расказваў, як яшчэ ў Горадні ён запісаў успаміны аднаго знаёмага франтавіка-артылерыста — тысячу старонак перарабіў нанова. У выпадку з В.У. гэта падавалася недаравальнай растратай уласнага літаратурнага часу, але ён адказаў, што іначай усё прапала б. Тады ж я ў эфіры, пад запіс, спытаўся, ці працуе В.У. над сваімі ўспамінамі. І Быкаў раптам пацьвердзіў: «Я мушу прадоўжыць, наколькі мне гэта будзе дадзена. Я хачу напісаць. Можа быць, не пра ўсё стагодзьдзе, не пра ўсё жыцьцё, а хоць бы пра ўласны вопыт пры канцы XX стагодзьдзя»³⁶. На гэты мо-

³⁵ «Дыялёгі з Барысам Кітом» былі апублікаваныя ў 2002 годзе.

³⁶ Гл. с. 267.

мант кніга, верагодна, была амаль закончаная. Пасьля некалькіх тэлефонных размоваў пошта прынесла невялічкі пакунак.

19 сакавіка 2002.

Шаноўны Аляксандар Міхайлавіч,

як і дамаўляліся, пасылаю дыскету з успамінамі.

Але я дужа няўпэўнены, што перапісалася. Можа,

Вы там правярыце. Калі ж не, тады буду друкаваць на прынтэры. Гэта каля 300 стар.

Патэлефануйце к.л.

З прывітаньнем

В.Быкаў.

Тэлефанаваць давялося зь ня надта прыемнай звесткай — дыскета пустая, нічога не запісалася. Пасьля некалькіх спробаў В.У. зрабіў, як заўсёды: аддрукаваў увесь тэкст, запакаваў, пайшоў на пошту, і празь некалькі дзён аб'ёмісты рукапіс пад загалоўкам «Мае ўспаміны» прыйшоў у рэдакцыю.

Я быў першым чытачом (пасья І.М., зразумела), і адразу стала ясна, што трэба пераконваць аўтара начытаць успаміны самому. Усе мастацкія творы Быкава ў эфіры гучалі ў выкананьні журналістаў «Свабоды», сам ён быў неахвочы да дыктарскай працы. Ды й па тэлефоне такія запісы ня робяцца, патрабуецца студыйная якасьць гучы. Толькі аднойчы, здаецца, у перадачы паводле інтэрвію Алеся Адамовіча з В.У. ён пагадзіўся начытаць кароткія фрагменты свайго тэксту, якія былі ўмантаваныя ў запіс.

Сьпяраша В.У. спрабаваў прапанаваць, каб і ўспаміны начытаў хто-небудзь, але пазней пагадзіўся з нашай просьбай. Тым часам сам працягваў працаваць з тэкстам, шукаў іншую назву, дасылаў нейкія ўстаўкі, праўкі.

17 красавіка 2002.

Дарагі Саша,

я нічога болей у рукапісе перарабляць ня буду, апроч старонкі 208, якую дасылаю ў новай рэдакцыі. Вельмі прашу замяніць яе на гэтую, а старую выкінуць.

Наконт дакумэнтаў на Прагу:

— замовіў даведку ў паліцыі, якую дашлюць пад канец месяца;

— замовіў даведку з банку, якую таксама чакаю;

— зрабіў ксэракс пашпартоў.

Як усё зьбяру, дашлю. Толькі куды³⁷ ?

З прывітаньнем

В.Быкаў.

Гэта апошні ліст В.У., які ў мяне захаваўся. У новай рэдакцыі падаваўся эпізод зь лістом супраць Салжаніцына, пад якім бяз згоды аўтара быў пастаўлены быкаўскі подпіс. Зьмены насамрэч былі нязначныя, але, верагодна, В.У. хацелася быць як мага больш дакладным у гэтым эпізодзе. Напачатку чэрвеня нам удалося запрасіць Быкава з жонкай на тыдзень у Прагу на запіс успамінаў. Мы вырашылі ўзяць для эфіру пасьяваены пэрыяд, прыкладна палову кнігі. В.У. на нашу просьбу крыху скараціў тэкст, разьбіў яго на сорок частак, і пачаўся запіс. На працягу трох месяцаў тройчы на тыдзень у эфіры гучала назва «Доўгая дарога дадому», і частка за часткай ажывала быкаўскае ХХ стагодзьдзе. Напрыканцы году Быкавы пераехалі ў Прагу, і патрэба ў перапісцы адпала. Праўда, у мяне ёсьць яшчэ адзін ліст за подпісам В.У., датаваны студзенем 2003, але пра яго і некаторыя іншыя рэчы — у чатырох невялікіх дадатках да гісторыі нашай перапіскі.

³⁷ Пераездам Быкавых зь Нямецчыны ў Прагу непасрэдна займаліся часкі фонд «Людзі ў бядзе» і С.Навумчык.

1. Гарвардзкі дыплём

...Дзясяты пад'езд дому на Танкавай, я знаходжу ў паўцэметры паштовую скрынку і апускаю рукапіс. Памойму, другі экзэмпляр, першы — у рэдакцыі. Канец 1980-х, кніжку рыхтуе часопіс «Маладосць», першапачатковая назва «Сталін цэліцца ў нас», здаецца, ужо замененая на «Зьдзек». Але рэдакцыя баіцца, што без аўтарытэтай прадмовы надрукаваць ня ўдасца. Праз два дні Васіль Уладзімеравіч тэлефануе забраць тэкст з клясычным «быкаўскім» загаловам «Кроў і праклён».

Вось тады я ўпершыню хіба і пабачыў яго зблізку. Я працаваў у той час ў газэце «Звязда» і шмат пісаў пра сталінскія рэпрэсіі. Збіраць матэрыялы на гэтую тэму я пачаў даўно, сустракаўся з вязьнямі ГУЛАГу, дзецьмі рэпрэсаваных, запісваў іх успаміны. Авешчаная галоснасьць дала магчымасьць пачаць друкаваць гэтыя аповеды, праводзіць круглыя сталы, а афіцыйны статус журналіста трохі адчыніў дзьверы ў архівы. Тое, чаго не ўдавалася апублікаваць у сваёй газэце (Алесь Адамовіч прыпачатаў той час тэрмінам «Вандэя»), я друкаваў у тыднёвіку «Літаратура і мастацтва», у літаратурных часопісах. Быкаў быў надзвычай уважлівым чытачом, і гэтым, верагодна, тлумачыцца хуткасьць напісаньня прадмовы.

Разам з прадмай ён падараваў мне свой новы раман «Кар'ер», які толькі выйшаў у выдавецтве «Мастацкая літаратура», зь вельмі патрабавальным надпісам:

**Аляксандру Лукашuku з сардэчнай удзячнасьцю за ягоную прыхільнасьць да Праўды. Васіль Быкаў.
16.03.88.**

Гадоў празь пятнаццаць, на Дзень Перамогі, 8 траўня 2003 году, у Празе мы гулялі па Градчанах, у парку ля прэзыдэнцкага палацу, дзе некалі хадзіў у садоўніках беларускі першадрукар. Калі колькі гадоў перад тым адкрывалі помнік Скарыну, прыехала афіцыйная бела-

руская дэлегацыя, маршыраваў прэзыдэнцкі аркестар, выступаў мэр. Разам з намі стаялі старыя чэскія дысідэнты з «Хартыі-77», якія трымалі плякаты і час ад часу голасна патрабавалі вызваліць беларускіх палітвязьняў. Потым адзін зь іх нахіліўся да мяне і спытаў, якое яшчэ патрабаваньне было б дарэчы. Я сказаў пра свабоду прэсы. Дысідэнты набралі паветра і дружна выгукнулі: — Свабоду ціску ў Беларусі!

Чаго-чаго, а ціску беларускі друк (па-чэску — *tisk*) зьведаў больш чым дастаткова... Быкаў слухаў аповед, усьміхаўся, быў цудоўны цёплы дзень, па аляях гуляла шмат людзей, квітнеў бэз, духмяны водар ішоў ад нейкіх жоўтых кветак. Некалі, гадоў ужо дзесяць таму, я спытаўся, што яго больш за ўсё радуе.

— Прырода.

Здаецца, прырода — адзінае, што не расчароўвала яго ніколі. Калі Быкавы пераехалі ў Прагу і з дапамогай чэскай арганізацыі «Людзі ў бядзе» шукалі сталую кватэру, дык выглядала, што канчатковы выбар ня надта зручнага памяшканьня, які зрабіў В.У., быў абумоўлены перш за ўсё невялікім паркам па суседзтве, дзье хвіліны хады. Быкавы любілі гуляць у гэтым парку і часта згадвалі яго.

Мы загаварылі пра літаратуру, і я спытаўся пра жанр прадмовы і яго адметнасьці.

— Пісаў, а як жа, — усьміхнуўся Быкаў. — Вось некалі напісаў аднаму журналісту для кніжкі «Зьдзек»...

— Ну, а аднаму генэралу? Здаецца, міліцэйскі дэтэктыў — зусім ня ваш жанр...

— Шмат пісаў, прасілі, — ляканічна адказаў Васіль Уладзімеравіч.

Быкаў выказаўся аб прадмове як аб характарыстыцы: часьцей за ўсё фармальная, але часам патрэбная, каб дапамагчы аўтару. Калі рыхтаваўся да друку апошні прыжыцьцёвы збор твораў (1992—1994), ён перагледзеў і ўключыў у 6-ты том толькі чатыры прадмовы. Уступнае слова да артыкулу Зянона Пазьняка і Яўгена

Шмыгалёва «Курапаты — дарога сьмерці», што зрабіла магчымым саму публікацыю, прадмову да кнігі Пазьняка «Сапраўднае аблічча», уступ да кнігі Аляксандра Ўліцэнка «Іншадумцы», які я як тагачасны галоўны рэдактар выдавецтва «Беларусь» папрасіў яго напісаць, і прадмову да майго «Зьдзеку».

Відаць, апошняе ўступнае слова напісанае ім для кнігі афарызмаў журналіста Радыё Свабода Сяргея Абламейкі ў сакавіку 2003 году. А за два месяцы да таго Васіль Уладзімеравіч паставіў подпіс пад адной прадмовай, калі можна так расьцягнуць паняцьце жанру, для аўтара гэтых радкоў. Я падаваў дакумэнты на стажыроўку ў Гарвардзкі ўнівэрсытэт, патрэбная была рэкамэндацыя. Пасьля пералічэньня традыцыйных у такіх паперах заслуг у тэксьце згадваліся і словы з той самай першай прадмовы, зь якой некалі пачалося нашае знаёмства. Ад тых словаў захоплівае дух — мне падавалася і падаецца, што Быкаў быў занадта шчодры ў сваіх ацэнках, прынамсі, да мяне.

У Гарвард я не паехаў, засталася копія ліста на бланку Беларускага ПЭН-цэнтру за подпісам Васіля Быкава. Даражэйшая за любы ўнівэрсытэцкі дыплём у сьвеце.

2. Правільная гарэлка

Дома ў Быкавых заўсёды сустракалі гасьцінна. Калі я прыяжджаў у Менск зь Мюнхэну, а пасля з Прагі, абавязкова заходзіў у знаёмы чырвоны цагляны дом, падымаўся на дзвяты паверх, і заўсёды гасьцінныя гаспадары частавалі, і мы з Васілём Уладзімеравічам выпівалі па кілішку. Часам каньяк, часцей гарэлку. На гатунак я не зьвяртаў увагі, захоплены магчымасьцю пагаварыць з гаспадаром, задаць яму пытаньні — пераважна пра літаратуру. Адноўчы, у сярэдзіне 1990-х, Быкаў прыехаў у Прагу, мы стаялі побач на нейкім прыёме з налітымі кілішкамі, я здзівіў Васіля Ўладзімеравіча пытаньнем: а што такое мэніск?

Рэч у тым, што фантастычны расейскі пісьменьнік Ве-

нядзікт Ерафееў, аўтар паэмы «Москва-Петушки», у адным інтэрвію расставіў сучасных пісьменьнікаў паводле прынцыпу «каму колькі наліў бы, калі б тыя зайшлі ў госьці». Бялову ні кроплі, Астаф'еву 15 грамаў, Распуціну — 100.

«Васілю Быкаву — цэлую шклянку з мэніскам. А тым больш Адамовічу. А больш і няма каму», — сказаў Ерафееў. Цікава, што ў першай публікацыі ў «Літаратурнай газете» ў студзені 1990 году замест гэтага абзацу засталася толькі адна фраза: «А з сучасьнікаў адчуваю духоўную блізкасьць з магутным беларусам Васілём Быкавым».

Праз пару гадоў быў надрукаваны поўны тэкст інтэрвію, які мяне і зьбянтэжыў. Я заўсёды думаў, што мэніск — гэта нешта, што выскоквае ў футбалістаў у калене. Пры чым тут гарэлка? Быкаў засьмяяўся і кажа:

— Мэніск — гэта выпукласьць лінзы, гэта я яшчэ з артылерыйскай вучэльні памятаю, калі прыцэлы вывучалі. А яшчэ гэта паверхневае нацяжэньне вадкасьці, наліць з мэніскам — значыць, наліць з горкай.

З таго часу я стаў пільна сачыць, якому гатунку аддае перавагу Быкаў: «Smirnoff», «Absolut», «Finlandia»... Лёгіка мая тут такая: Ерафееў, безумоўны аўтарытэт што да алькаголю, найвышэйшымі аўтарытэтамі для сябе лічыць Быкава і Алеся Адамовіча. Адамовіч, як вядома, ня піў, а Быкаў наліў мне, напрыклад, «Smirnoff», значыць, якая найлепшая гарэлка?

Правільна. Тая, якую налівае Быкаў.

3. Любімая піцца

Мы сядзім у праскай кватэры Быкавых, і Васіль Уладзімеравіч расказвае пра інтэрвію нямецкай газэце «Більд», якое ён даваў, калі жыў у Франкфурце. Карэспандэнт доўга распытваў пра сытуацыю ў Беларусі, стан мовы, літаратурны працэс, гаварылі пра новую Эўропу і экзыстэнцыялізм, давалі палітычныя прагнозы. Пры канцы размовы журналіст пацікавіўся, што

пісьменьніку падабаецца зь нямецкай кухні, як увогуле ён тут харчуецца.

— Я яму кажу: «Люблю піццу. Вось амаль штодня і гатую».

— А якую? — загарэўся той.

— Піцца-пэпэроні.

— А якой фірмы?

— «Доктар Откер», іншыя.

— А як гатуецца?

— Купляю замарожаную, потым у мікрахвалёўку. Празь пятнаццаць хвілінаў гатовая.

Пасья тузіна падобных пытанняў і ўдакладненняў госьць разьвітаўся. Праз колькі дзён выходзіць газэта. На першай старонцы вялікі каляровы здымак: стаіць і ўсьміхаецца Быкаў зь піццай у руках. Побач інтэрвію, у якім ні слова пра экзыстэнцыялізм, сацрэалізм і білінгвізм, затое ўсе кулінарныя падрабязнасьці прыгатаваньня піццы ў хатніх умовах. (Так, пад сьмех слухачоў, расказваў гэтую гісторыю сам Васіль Уладзімеравіч — у газэце на здымку ён трымае свае дзьве выдадзеныя ў Нямецчыне кнігі, і ў тэксьце гаворка ня толькі пра італьянскую кухню.)

Напрыканцы траўня пасья працы я ехаў да Быкавых у адведкі і згадаў гэтую гісторыю. Спыніўся па дарозе ля італьянскага рэстарану і замовіў піццу-пэпэроні на вынас. Праз дваццаць хвілінаў кардонка з гарачай піццай стаяла на сталі. Васіль Уладзімеравіч шчыра ўзрадаваўся і адразу сеў за стол. Ірына Міхайлаўна адмовілася ад сваёй долі і зь цёплай усьмешкай глядзела, як Васіль Уладзімеравіч каштаваў свой, паводле «Більду», любёны прадукт.

Гэта быў апошні раз, калі я бачыў Быкава, праз два дні ён з жонкай адляцеў з Прагі ў Менск.

4. Дзьве ўсьмешкі

Празь некалькі дзён пасья пахаваньня Быкава я зноў быў у ягонай кватэры, і мілая Ірына Міхайлаўна, абяс-

кроўленая непапраўным горам, але вонкава спакойная і прыязная, як заўсёды, разьбірала пісьмовы стол і прапанавала нешта на памяць. Гальштук, які Быкаў купіў у Нямецчыне, ягоная лінза, зь якой добра было разьбіраць дробны шрыфт на леках, фатаздымкі ў двух экзэмплярах. У капэрце ляжаў здымак: малады Быкаў і малады Салжаніцын. Зьлева Быкаў у цёмнай кашулі, побач сядзіць Салжаніцын у белай, абодва аўтары «Новаго мира» бяз гальштукаў радасна глядзяць адзін на аднаго і, здаецца, зараз голасна расьсьмяюцца. Рэдкая абаяльнасьцю быкаўская ўсьмешка, на рэдкасьць вясёлы выраз твару ягонага калегі.

У той жа шуфлядзе — пажоўклая выразка з «Правды» з асуджэньнем Сахарава і Салжаніцына, сярод подпісаў — «В.Быкаў». Некаторыя імёны падкрэсьленыя.

У 1960-я і на пачатку 1970-х Быкаў слаў Салжаніцыну віншаваньні з днём нараджэньня, атрымліваў ад яго запросіны на ўручэньне Нобэлеўскай прэміі, якое мела адбыцца ў Маскве, Быкаў і Адамовіч былі адзінымі беларускімі літаратарамі, што паставілі свае подпісы пад салжаніцынскім лістом да зьезду пісьменьнікаў.

За апошнія дзесяць гадоў я зрабіў з Быкавым дзясяткі інтэрвію. Пераважна па тэлефоне, часам у студыі ці ў яго дома. Яны ўключаныя ў кнігу «Быкаў на Свабодзе». Але гутарка пра подпіс у кнігу ня трапіла, бо не запісвалася. Мы сядзелі ў тым самым ягоным кабінэце за нізкім столікам, напалову заваленым кнігамі, альбомамі, новымі часопісамі, і я спытаўся пра подпіс. Запісу на стужку я ня веў і таму прыводжу адказ з памяці.

...Быкаў некалькі дзён быў у паездках, удзельнічаў у сустрэчах са слухачамі па лініі бюро прапаганды Саюзу пісьменьнікаў. Падчас чарговай сустрэчы на заводзе ў Магілёве раптам падышоў чалавек і перадаў, што Быкава тэрмінова просяць у абкам партыі да «вяртушкі» — так называлі начальніцкія тэлефоны спэцсувязі. Званілі з ЦК КПБ — пільны клопат, яго ўжо другі дзень шукаюць, рыхтуецца важная публікацыя, і пат-

рэбны ягоны подпіс. Быкаў сказаў, што не чытаў, падпісаць таго ня зможа і паклаў трубку. Праз паўгадзіны пачалася галоўная савецкая тэлепраграма «Время» — у паведамленьні пра ліст у сьпісе падпісантаў было прачытана прозьвішча Быкава.

Быкаў пазваніў у Маскву даўняму знаёмаму, пісьменьніку Сяргею Залыгіну, чыё імя таксама стаяла пад лістом. Той запрасіў Быкава тэрмінова прыехаць. Доўга думалі, што рабіць, каму скардзіцца. Знайшлі тэлефон дачы Мсьціслава Растраповіча, дзе быццам жыў Салжаніцын, але нумар не адказваў, маўчаў тэлефон ягонай будучай жонкі. Магчыма, трэба было пайсьці да замежных карэспандэнтаў, але Залыгін, як больш спрактыкаваны масквіч, гэтай ідэі не падтрымаў. Быкаў напісаў ліст у ЦК КПСС, сам занёс яго на прахадную і аддаў. Ніякага адказу ён ніколі не атрымаў і ніколі ня меў больш магчымасьці пагаварыць з Салжаніцыным, якога неўзабаве выслалі.

— Майго подпісу пад гэтым лістом няма, — сказаў мне тады Быкаў.

Я напісаў ліст Сяргею Залыгіну, які ў той час быў ужо рэдактарам «Нового мира». Праз пару тыдняў прыйшоў адказ на афіцыйным блянку часопіса.

«Калі б Вы пабачылі арыгінал таго дакумэнту, дык уведалі б, што майго подпісу там няма», — пісаў Залыгін. Гэтую гісторыю я каратка пераказаў у газэце «Літаратура і мастацтва» ў сваёй прадмове да публікацыі працы вядомага гісторыка Роя Мядзьведзева пра «Архіпэляг ГУЛАГ» у 1989 годзе. У тым самым годзе на сэсіі Вярхоўнага Савету СССР Быкаў расказаў гісторыю свайго подпісу Андрэю Сахараву — пасьпеў расказаць, бо той самай ноччу Сахараў памёр.

Быкаў вярнуўся да гісторыі з подпісам падрабязна, ува ўсіх дэталях у сваёй апошняй кнізе «Доўгая дарога да дому». Там прыводзіцца парада сяброў, якія раілі не апраўдвацца: каму трэба, усё зразумеюць. Такую парадку Быкаў ужо аднойчы атрымліваў — пасля публіка-

цыі «Мёртвым не баліць». Нядаўна сярод папераў Ірына Міхайлаўна знайшла тэлеграму з «Нового мира». 8 кастрычніка 1969 году ў 17.10 тэлеграма адпраўлена з Масквы, у 19.11 атрымана ў Горадні. Я папрасіў дазволу перапісаць тэкст:

«Дорогой Василий Владимирович надемся что вы не смущены новой попыткой обрушить на вас волну несправедливых упреков тчк будьте тверды тчк все минется правда останется обнимаем вас Твардовский Кондратович Хитров».

Дачыненні Быкава і Салжаніцына, напачатку вельмі прыязныя, ужо не аднавіліся, і ня толькі з прычыны сфальшаванага подпісу.

Але гэта было пазьней. Я аддаў чорна-белы фатаздымак, знойдзены ў сталё Быкава, на павелічэньне. Ён цяпер вісіць у маім кабінэце на сьцяне: радасныя, маладыя, прыгожыя твары зь незабыўнай усмешкай — напэўна, так тады, у 60-я гады мінулага стагодзьдзя, усміхалася сама свабода.

Сяргей Абламейка

ВЯСНА З БЫКАВЫМ

Сваю вясну 2003 году я называю «Вясна з Быкавым». Так склалася, што ў апошнюю для Васіля ўладзімеравіча вясну нам выпала ня раз сустракацца. У лютым ці пачатку сакавіка мне падумалася, што трэба нейкім чынам натаваць падрабязнасці нашых сустрэчаў. Але часу з-за працы ня так шмат, ды і арганізаванасці не хапіла — думаў, што наперадзе яшчэ шмат часу і размоваў зь пісьменьнікам, маўляў, такой бяды, калі пра тую ці іншую сустрэчу не занатую. Атрымалася толькі свае ўражаньні і падрабязнасці некалькіх сустрэчаў нагаварыць на дыктафон. Пры гэтым у размовах з Быкавым я ніколі нічога не пытаўся ў яго з разьлікам пасля занатаваць — ня мог і не хацеў быць няшчырым. Цяпер шкадую. Лепш бы я наўмысна яго распытваў.

Толькі калі я пазнаёміўся з Быкавым бліжэй, я зразумеў, які гэта інтэлектуал і які гэта шляхетны і далікатны чалавек. Мяне асабіста ён увесь час здзіўляў — ад таго самага часу, калі 19 кастрычніка 1988 году я ўбачыў яго ў залі Чырвонага касьцёлу на ўстаноўчым сходзе «Мартыралёгу Беларусі». Ніколі не забуду свайго здзіўленьня і радасьці, калі Быкаў адштурхоўваў плячом цэкоўца Бузука ад трыбуны. Цяпер, спазнаўшы яго бліжэй, адназначна магу сьцьвярджаць, што ён быў паслядоўным беларускім нацыяналістам і чалавекам правых, кансэрватыўных поглядаў. Апрача таго, ён быў глыбока начытаны і самаадукаваны чалавек з фэнамэнальнай памяццю. «Доўтую дарогу дадому» ён напісаў, не карыстаючыся ніякімі дзёньнікамі, бо дзёньнікаў, паводле яго словаў, ніколі ня веў. Я ня раз быў сьведкам, як пры размове ён на памяць цытаваў выказваньні славурых маралістаў і філёзафаў.

Літаратурная слава Быкава зрабіла яго ў значнай ступені публічным чалавекам. Шмат розных людзей дамагаліся яго ўвагі, яму званілі, пісалі, прасілі інтэрвію — турбавалі няспынна. Такое жыцьцё навучыла Васіля ўладзімеравіча бараніцца — ён мог быць і вельмі халодным, нават жорсткім чалавекам, мог адкрыта і цьвёрда прадэманстраваць да некага сваё незацікаўленьне. Тым больш каштоўнай была яго нязменная ўвага да супрацоўнікаў Беларускай службы Радыё Свабода.

Думаю, што давер да мяне ў Васіля ўладзімеравіча ўзьнік яшчэ і праз маю жонку Вольгу Краўчанку, якая паходзіць зь літаратурнай сям’і і была зь дзяцінства знаёмая з Быкавымі. І яшчэ больш дыстанцыя паміж намі скарацілася, як я адчуў, пасля таго, як Васіль Уладзімеравіч прачытаў рукапіс маёй кнігі «ЕГОізмы» і напісаў да яе прадмову (кніга выйшла ў сакавіку 2004 году). Да прачытаньня рукапісу мы зь ім пры сустрэчах рукаліся, а пасля — ён мог на разьвітаньне абняць і расцалаваць.

Калі прадмова была гатовая, ён запрасіў мяне дадому яе забраць. Гэта было 19 ці 20 сакавіка. Я прыехаў. Для мяне гэта была троху няёмкая сытуацыя, не хацелася турбаваць Васіля ўладзімеравіча (да апэрацыі заставалася дзевяць дзён). Я хацеў прадмову і рукапіс хутчэй забраць ды зьехаць. Але Быкаў настойваў, каб я зайшоў, пасядзеў у іх. Ірына Міхайлаўна згатавала кавы, Васіль Уладзімеравіч дастаў рукапіс з прадмовай і прапанаваў, каб я прачытаў яго. Я з хваляваньнем і таму ня надта ўважліва прагледзеў тэкст. Пасля Васіль Уладзімеравіч спытаўся, ці ёсьць у мяне пытаньні або заўвагі. Гэта мяне ўразіла. Быкаў паводзіў сябе вельмі далікатна і адначасова даволі цырымонна — было відаць, што ён адчувае і падкрэсьлівае значнасьць моманту. Ён сказаў, што кніга добрая, і выказаў надзею, што прадмова паспрыяе яе выданьню.

Прыехаўшы дадому, я ўважліва прачытаў тэкст і зразу-

меў, што заўсёды буду ўдзячны Быкаву за прадмову да «ЕГОізмаў» і іх высокую ацэнку.

Празь месяц Васіль Уладзімеравіч падараваў мне кнігу сваіх успамінаў «Доўгая дарога дадому» і напісаў, што дорыць яе з «братнім пачуцьцём»...

Было цікава назіраць вельмі далікатныя адносіны Быкава да сваёй жонкі, Ірыны Міхайлаўны, якую ён ласкава называў «Ірыся». Ірына Міхайлаўна, дарэчы, была Быкаву ня толькі жонкай, яна была, фактычна, яго літаратурным дарадцам і сакратаром. Прынамсі, так я зразумеў адносіны паміж імі.

Уразіла мяне і яго мужнасць. Ня думаю, што хаця б 10 са 100 чалавек зь яго дыягназам і станам могуць паводзіцца так стрымана, мужна і годна — такіх, відаць, адзінкі. Аднойчы ён нам з жонкай проста і спакойна сказаў, што ў яго стане пытаньне стаіць так — ці мае ён яшчэ хаця б некалькі месяцаў...

Неяк увосень 2002 году, калі Быкаў у адзін са сваіх прыездаў у Прагу запрасіў Алесья Лукашука, Сяргея Навумчыка і мяне з жонкай у рэстараньне, я спытаўся, як яму жылося ў Горадні, і ён адказаў, што вельмі добра, маўляў, у яго жыцьці так было заўсёды, чым далей ён перамяшчаўся на захад, тым больш камфортна сябе пачуваў эмацыйна і псыхалогічна. Так было зь пераездам з Далёкага Ўсходу ў Беларусь, з Асіповічаў у Горадню, зь Беларусі ў Фінляндыю, а адтуль у Нямецчыну.

Вясна 2003 году выдалася гарачаю ў сэнсе міжнародных падзеяў: ішла вайна ў Іраку, сьвет віраваў. Быкаў

адназначна быў на баку Амэрыкі і казаў, што тыранія павінна быць зьнішчана. На размовы пра ахвяры амэрыканскіх бамбаваньняў ён адказваў, а колькі, маўляў, памерла людзей ад рук Хусэйна.

Васіль Уладзімеравіч заўсёды падтрымліваў незалежніцкія рухі, пра якія б народы ні ішла гаворка. Аднойчы мы гаварылі пра курдаў, якія падчас вайны ў Іраку паспрабавалі дамагацца для сябе нейкіх правоў. Быкаў асуджаў цынічную пазыцыю Турэччыны, якая патрабавала ад ірацкіх курдаў вываду сваіх войскаў з цэнтраў нафтаздабычы на поўначы Іраку — гарадоў Кіркук і Масул. Турэччына баялася, што курды, атрымаўшы кантроль над нафтай, а значыць, і грошы, дапамогуць і дванаццаці мільёнам курдаў турэцкіх. Я таксама гэтым абураўся, але казаў, што на сьвеце справядлівасьці няма, і таму чакаць яе ад краінаў не выпадае. А Васіль Уладзімеравіч адказаў цытатай зь некага (яму здавалася, што гэта быў Максімільян Валашын), маўляў, ніякая ідэя не праліла столькі крыві, як ідэя справядлівасьці.

Быкавы на чужыне нудзіліся. Колькі б вакол ні было ўважлівых і гатовых дапамагчы маладых людзей, людзям пажылым патрэбныя іх сябры, іх сваякі і адпаведнае асяродзьдзе — адным словам, іх сьвет. Гэты сьвет у Быкава адняла цяперашняя ўлада, якая назвала яго «літаратурным паліцаем» і выштурхнула за мяжу. Ніколі не забуду дзьве самотныя постаці ў акне кватэры на першым паверсе дому ў праскіх Вэршовіцах. Шмат разоў, ад'яжджаючы, мы з жонкай сядзем у машыну побач з пад'ездам, а ў акне — два самотныя чалавекі прыязна і сумна махаюць нам рукой. У Васіля Уладзімеравіча — клясычны быкаўскі разьвіталы жэст: дзьве счэпленыя над галавой рукі, і погляд троху спадылба...

22 сакавіка 2003 году ў Празе адбылася ўрачыстая акадэмія з нагоды 85-х угодкаў абвяшчэння незалежнасці БНР (тады быў апошні публічны выступ Быкава). Пасля акадэміі мы з Вольгай адвозілі Васіля ўладзімеравіча дадому. А ён нечакана запрасіў нас да сябе, і вось так сталася, што 85-я ўгодкі БНР мы адзначылі разам — я з жонкай і Быкаў з Ірынай Міхайлаўнай. Мы пілі белае «Бардо» і да самага вечара шмат гаварылі. Я тады, памятаю, шмат разважаў, што 25 сакавіка 1918 году — найвялікшы дзень тысячагадовай беларускай гісторыі, галоўны ўклад беларускага народу (разам з царкоўнай Уніяй 1596 году) у гісторыю чалавецтва — бо менавіта тады мы засьведчылі ўсяму сьвету, што ёсць такі народ, і што ён мае права на самастойнае дзяржаўнае існаваньне. Я казаў таксама, што братоў Луцкевічаў з паплечнікамі, якія ў сакавіку 1918 году прыехалі зь Вільні і згвалцілі Раду, каб яна абвясціла незалежнасць, трэба лічыць апосталамі беларускай нацыі. Каб не яны, што цяпер было б зь Беларусьсю?.. Васіль Уладзімеравіч з гэтым адназначна пагаджаўся.

Цікава, што ў той дзень, 22 сакавіка, калі мы ехалі ў мэтро да месца стаянкі нашага аўто, да Быкава ў кішэню залез злодзеі — у Празе яны ездзяць у грамадскім транспарце групамі, ствараюць таўкатню і спусташаюць сумкі ды кішэні пасажыраў. Звычайна іх ахвярамі стаяюцца турысты, якія і грошы маюць пры сабе, і выглядам сваім вылучаюцца, і на чужых мовах гавораць — якраз па мове найчасьцей ахвяры і выбіраюць. І вось такая купка злачынцаў пачала валтузьню вакол нас. Я, як мог, затуліў Быкава плячом і пастараўся адштурхнуць нападнікаў рукамі. Васіль Уладзімеравіч захаваў спакой, а калі мы выйшлі з вагона, сказаў, што адчуў такі ў кішэні руку злодзея, але выгляду не падаў. Пасля засьмяяўся: «А чаго баяцца, кішэня ж — пустая».

Раніцай 24 сакавіка, у панядзелак, Алесь Лукашук адвёз Быкава на апэрацыю ў лякарню. Але ўвечары яго выпісалі, бо паднялася тэмпература. А 26-га, у сераду, у тую ж лякарню яго адвозіў ужо я. Мне хацелася, каб зь ім была нейкая хрысьціянская рэліквія. Спачатку я хацеў падараваць яму асабісты ружанец Язэпа Германовіча (Вінцука Адважнага), які ў мяне ёсць. Але атрымалася інакш, бо ружанец я забыўся дома.

У мяне ў машыне была маленькая драўляная іконка Багародзіцы з Ісусам, якую мне некалі асьвяціў і падараваў уніяцкі сьвятар з Кастамлотаў у Польшчы архімандрыт Раман Пентка. Калі мы прыехалі, я ўзяў тую іконку, уклаў у руку Васіля ўладзімеравіча і паціснуў яе. У адказ ён сьціснуў маю руку, і так мы нейкі час трымалі адзін аднаго за руку, а паміж нашымі далонямі была тая іконка. Для мяне гэта было выразам удзячнасці, павагі і ўзаемаразуменьня. Праз пару дзён пасля апэрацыі я прыйшоў да яго ў лякарню і ўбачыў тую іконку ў нагруднай кішэні піжамы, у якой ён ляжаў. Пасля гэтую іконку ён узяў з сабой у Бараўляны, яе відаць на здымках на тумбачцы каля яго ложка. А калі Васіль Уладзімеравіч памёр, Ірына Міхайлаўна ўклала той абразок яму ў кішэню пінжака. Зь ім яго і пахавалі...

Дарэчы, у труну да Васіля ўладзімеравіча паклалі і перададзеныя Сяргеем Навумчыкам з Прагі бел-чырвона-белую значку і ручку з быкаўскага пісьмовага стала. Прывёз іх у Менск і перадаў сыну Сяргею Алесь Лукашук.

Калі я ў верасні 2003 году аглядаў у быкаўскай менскай кватэры яго кабінэт, Ірына Міхайлаўна прапанавала мне ўзяць зь яго пісьмовага стала любую рэч на выбар — як сувэнір і рэліквію. Звычайна на сталі людзі трымаюць або вельмі патрэбнае, або мілыя ім рэчы-за-

баўкі. Там было шмат усяго — нож для паперы, ручкі і алоўкі, люпа... Я выбраў маленькую плястыкавую іконку-складзень. Калі яе разгарнуць, на левым баку абразок сьвятога Васіля Вялікага, а на правым — тэкст малітвы да гэтага сьвятога па-царкоўнаславянску. У такі спосаб мы зь ім завочна абмяняліся іконкамі.

31 сакавіка Быкава перавялі з рэанімацыі ў звычайную палату, і ў той жа дзень мы з Вольгай і зь Сяргеем Навумчыкам прыехалі яго адведаць. Ён узрадаваўся. Мы прывезьлі яму першыя асобнікі дзвюх ягоных кніжак: «Доўгай дарогі дадому» і зборніку быкаўскай публіцыстыкі на ўкраінскай мове «Крыжовы шлях». Ён так чаканна выданьня сваіх успамінаў і быў так рады кнізе, што пакуль мы сядзелі ў яго на працягу гадзіны і гаварылі, некалькі разоў пачынаў гартаць кнігу і траціў нітку размовы. Мы абмяркоўвалі дызайн абедзвюх кніжак, гаварылі, што ўкраінская лепшая, але было відаць, што яго цікавіць толькі «Доўгая дарога дадому».

Навогул, лякарня і атмасфэра ў ёй прыгняталі яго. Ён сказаў, што надзвычай рады пераводу з рэанімацыі — там увесь час мітусьня, некага прывозяць, адвозяць, выратаўваюць. Пасьля ўспомніў пра свайго сына Васіля, які, прапрацаваўшы дваццаць гадоў у дзіцячай нэўралягічнай клініцы, сышоў з мэдыцыны, бо ня мог штодзень трымаць чалавечае гора і боль. Дэфіцыт лекаў з-за беднасьці дзяржаўнай мэдыцыны, немагчымаць дапамагчы хвораму і яго сваякам не давалі яму спакойна жыць. Мне падумалася, што Васіль Быкаў-малодшы мае такую ж мастацкую і чуйлівую душу, як бацька. Васіль Уладзімеравіч тады гаварыў, што лекарам навогул павінен быць вельмі моцны характарам чалавек, бо побач заўсёды пакуты, боль і сьмерць. Скажаў таксама, што каб на яго цяперашні розум, дык ён бы сыну не дазволіў паступаць на мэдыцыну.

Тады мы яшчэ гаварылі пра мізэрныя ганарары, якія

плацяць цяпер пісьменьнікам, і Васіль Уладзімеравіч расказваў, што перад паўлаўскай грашовай рэформай меў на рахунку ў Дзяржбанку СССР 250 тысяч рублёў. Тыя грошы прапалі, і народны пісьменьнік далей вымушаны быў жыць на пэнсію.

Саму дату 25 сакавіка (гэта быў аўторак) мы з Вольгай адзначалі ў Сяргея і Галі Навумчыкаў. І вось тады, абмеркаваўшы сытуацыю, мы вырашылі, што пасьля апэрацыі пастараемся па меры сваіх сілаў дапамагчы Быкавым, зьняць зь іх некаторы бытавы клопат. Быкавы былі ў Празе ня вельмі абжытыя, амаль нічога дома не гатавалі, а мы разумелі, што пасьля апэрацыі на кішэчніку і печані чалавеку патрэбная дыета. І калі 9 красавіка Васіля Уладзімеравіча выпісалі, Галя Навумчык і мая Вольга пачалі па чарзе гатаваць яму абеды. Навумчыкі езьдзілі да Быкавых на грамадзкім транспарце (машыны ў іх тады не было) пераважна ў выходныя, а ў астатнія дні ежу адвозіў я. Даяжджаў да Быкавых з пачастункамі і Алесь Лукашук з жонкай Сьвятланай.

Пасьля апэрацыі Васіль Уладзімеравіч страціў пачуцьцё смаку — не адчуваў ежу на смак. Адноўчы яму ў лякарні страшна захацелася зваранага ўсьмятку яйка, Ірына Міхайлаўна прынесла, а ён смаку не адчуў...

І вось мне запомнілася, што гэтае пачуцьцё яму вярнулася 17 красавіка. У той дзень я прывёз згатаваны маёй Вольгай дыетычны абед: аўсяны суп з морквай і паравыя катлеты з падлівай і грэчнавай кашай. Васіль Уладзімеравіч зьеў, пасядзеў задуменна, паўсьміхаўся і сказаў, што ўпершыню адчуў і смак ежы, і пах, і апэтыт. Усяго гэтага з раніцы яшчэ не было. Тая падзея выклікала ў нас аптымізм.

Яшчэ мне запомнілася, што 29 красавіка Вольга звары-

ла кіслую капусту і нешта на другое, я, як заўсёды, адвёз абед да Быкавых, а вечарам па тэлефоне Васіль Уладзімеравіч падзякаваў і сказаў, што гадоў трыццаць ня еў такіх «шчэй»...

Калі ў канцы красавіка Сяргей Навумчык ад'ехаў на месяц у Амэрыку, да мяне перайшоў абавязак прывозіць Быкаву сьвежую прэсу — мы раздрукоўвалі яе з Інтэрнэту. Дагэтуль я адвозіў яму толькі «Нашу Ніву», якая прыходзіла ў Прагу на маё імя з пазнакай у дужках «Для Васіля Быкава». Зь беларускіх газэтаў мы раздрукоўвалі яму яшчэ «Народную Волю», якую ён з ахвотай чытаў. Навогул, паколькі газэты раздрукоўваліся з Інтэрнэту, дык артыкулы пераважна былі на мой густ, які не абмяжоўваўся толькі палітычнымі ці літаратурнымі навінамі. А ён заўсёды дзякаваў, казаў, што вельмі цікава, бо яго якраз і займае «жыцьцё ва ўсіх яго праявах». Ён, дарэчы, практычна не чытаў мастацкай літаратуры, казаў, што стаміўся і страціў да яе інтарэс. А жыцьцём «ва ўсіх яго праявах» цікавіўся жвава і з ахвотай. Так працягвалася, зь невялікім перапынкам у канцы красавіка (калі я быў у Беларусі), да самага ад'езду Быкавых у Менск 23 траўня. Мае відэа былі даволі кароткія — ня больш за гадзіну. Але за тры размовы, за дабрныню і ўвагу Быкавых я буду заўсёды ўдзячны лёсу.

У тры красавіцкія дні шмат гаварылі і пісалі пра забойства ў Расеі дэпутата Думы Сяргея Юшанкова. Васіль Уладзімеравіч казаў, што гэта адназначна «гэбуха» — яе почырк, яе стыль. Быкаў тады сказаў вельмі характэрную рэч, якая шмат можа сказаць тым, хто абвінавачвае яго ў прарасейскасці. Ён сказаў, што ў Расеі кіруе «гэбэшная кліка», а ў гэтага, як ён сказаў, «расейскага беспарадку» ёсьць адна асаблівасьць. Калі б раптам

высьветлілася, што загад аб забойстве Юшанкова аддаў сам Пуцін, і гэта стала б шырока вядома, дык народ яго не асудзіў бы, а наадварот казалі б, маўляў, во якая рука цьвёрдая, які мужык, які гаспадар круты — узяў і забіў. І яшчэ больш захапляліся б. Так Быкаў сказаў пра Расею і расейскі народ 24 красавіка 2003 году.

Расказаў ён і пра свае рахункі з ГБ. Казаў, што ў Менску рукапісы ў яго кралі ня толькі на дачы, але і дома, на Танкавай. Калі я спытаўся пра зьніклія за мяжой арыгіналы рукапісаў, Васіль Уладзімеравіч расказаў, што дзеля той справы не паехаў на першы зьезд БНФ. Парыскае выдавецтва прапанавала Быкаву выдаць поўны збор яго твораў, адзіная ўмова — даслаць тэксты з арыгіналамі рукапісаў. У Васіля Ўладзімеравіча якраз надарылася паездка ў Гішпанію, якую ён вырашыў скарыстаць для перадачы рукапісаў у Парыж, бо на савецкую пошту з-за ГБ не спадзяваўся. У Гішпаніі нейкі былы савецкі гішпанец дапамог яму запакаваць усё, і яны адправілі рукапісы на ўказаны парыскі адрас. Як вядома, усё зьнікла бязь сьледу. У пачатку 1990-х гадоў Быкаў сам прыехаў у Парыж і стаў шукаць тое выдавецтва. Аказалася, што такога няма і не было. Васіль Уладзімеравіч казаў, што яму асабліва шкада першага варыянту «Мёртвым не баліць», бо ён з-за бясконцых пераробак страціў адчуваньне «явы» — без арыгіналу ён сам ужо ня мог сказаць, які варыянт першасны, сапраўдны. А я думаў пра маштаб гэтай страты для беларускай культуры... Каму было важна, каб творы Быкава ніколі не былі выдадзеныя ў ня зьмененым цэнзурай выглядзе? Таму, хто гэтую цэнзуру і дапільноўваў.

9 траўня я віншаваў Васіля Ўладзімеравіча зь перамогай па тэлефоне. Атрымалася невялікая размова. Я расказаў, што ў маёй сям'і вайна пераламала лёсы сваякоў і з боку бацькі, і з боку маці. Бацькаў бацька быў у мірскім батальёне самааховы, у 1944-м забраны на

фронт і ў тым жа годзе загінуў у Славаччыне. Бацька мамы быў савецкім афіцэрам, быў у партызанах, цяжка паранены, пасья вайны за страту пісталета дастаў дзесяць гадоў лягераў, адседзеў, пасья піў. Васіль Уладзімеравіч у адказ сказаў, што і тады «жыцьцё чалавечае каштавала тры капейкі», і цяпер яшчэ чалавецтва не дажыло да разуменьня каштоўнасьці асобнага чалавечага жыцьця...

Быкаў вельмі тонка адчуваў людзей і сьвет, часткай гэтага адчуваньня была яго здольнасьць да жывапісу і малюнку. Ён таксама меў прыроджаную годнасьць, якой ужо так мала засталася сярод насельнікаў сучаснай Беларусі. Пыхі, прэтэнзіі і фальшывага гонару хапае, а вось годнасьці, у тым ліку і нацыянальнай, амаль няма... Тую годнасьць яшчэ можна ўбачыць сярод беларускіх эмігрантаў, большасьць якіх таксама паходзяць зь сялянаў. У пачатку і ў палове мінулага стагодзьдзя ў Беларусі яшчэ заставалася шмат такіх здольных і годных вяскоўцаў, якія ні перад кім не схілялі галавы і шмат чаго хацелі, не задавальняючыся малым. На ўсходзе краіны такіх выбіла НКВД, калектывізацыя і дэпартацыі, а на захадзе — спачатку саветы, Армія Краёва і немцы, а пасья зноў жа савецкая ўлада. Вось якраз яны і іх дзеці жывуць цяпер у заходніх краінах. Несумненна, што такім чалавекам быў і Васіль Уладзімеравіч. Не дарэмна ён хутка сышоўся і пасябраваў з Барысам Кітом. Быкаў таксама не схіляў галавы...

Увесну 2003 году надвор'е ў Празе выдалася ня надта добрае — ніяк не станавілася цёпла. Неба было спрэс зацягнутае нізкімі алавянна-шызымі аблокамі, дзьмуў халодны вецер. Сьнег у Празе бывае рэдка, і яшчэ вясной вецер можа гнаць вам пад ногі зжоўклае апалае лісьце — уздых мінулае восені. У тую вясну ўзьнікла

нават блытанае адчуваньне пары году — ці то лета наперадзе, ці то зіма. А Быкавы якраз вельмі цікавіліся надвор'ем. Гэтаму было дзьве прычыны. Адна — няведаньне замежных моваў. Пажылым людзям у новай краіне наладзіць побыт асабліва цяжка. Свайго тэлевізара ў іх не было, і таму тэлевізар і відэамагнітафон 19 красавіка ім пазычыў Віталь Тарас. Па-чэску Быкавы не разумелі, і ў выніку зьвярталі ўвагу пераважна на прагнозы надвор'я, дзе ўсё ясна і бяз словаў, па карцінцы. Пра гэта з жартам ня раз казаў сам Васіль Уладзімеравіч. Зрэшты, гэта толькі адна і не галоўная прычына ўвагі Быкава да надвор'я ў тую апошнюю для яго вясну.

Ён відавочна разумеў усю крытычнасьць свайго становішча і свайго дыягназу. І таму было асабліва балюча назіраць у ім тугу па сапраўднай вясне, па красе прыроды, па «сонейку», як ён казаў. Ён толькі і гаварыў што пра цяпло, пра цёплае надвор'е — ён прагнуў яго, чакаў апантана і з надзеяй, можна было падумаць, што цяпло было яму жыцьцёва неабходнае...

Аднойчы, прыйшоўшы да яго ў палату, мы з Вольгай казалі, што на вуліцы пайшоў сьнег. Васіль Уладзімеравіч так засмуціўся і расстроіўся, нібыта даведаўся нейкую кепскую навіну. Падышоў да акна, паўздыхаў... На 23 красавіка ў Васіля Уладзімеравіча быў прызначаны чарговы прыём у анколяга. Напярэдадні ён сказаў, што яму толкам нічога не гавораць, і што чэскія мэдыкі яшчэ застаюцца пры старой савецкай традыцыі хаваць ад хворага праўду пра яго сапраўдны стан. «А што я... Мне — каб хутчэй цёпла стала, мне б да цяпла дажыць», — сказаў ён.

Затое, калі вясна-такі надышла ў траўні, Быкаў зьмяніўся, прыбадзёрыўся, яго настрой відавочна палепшыўся.

Аднойчы мы з Вольгай заехалі апоўдні да яго, каб аддаць сьвежую прэсу. Папярэдне я пазваніў Васілю Уладзімеравічу на мабільны тэлефон, ён сказаў, што

цяпер з Ірынай Міхайлаўнай знаходзіцца ў Гаўлічкавых садах і прапанаваў нам ехаць адразу да садовае брамы. Сады знаходзіліся літаральна за дзве сотні мэтраў ад кватэры Быкавых. Гэта быў шанцунак, што апошнія месяцы Васілю ўладзімеравічу выпала пражыць каля гэта цудоўнага праскага парку, разьмешчанага на маляўнічым і даволі стромым схіле гары з выступамі скальнай пароды. Ён праводзіў там шмат часу, падоўгу гуляючы па дагледжаных аляях сярод векавых дрэваў і велізарных кустоў расквітнелага бэзу, або сядзячы на сонейку на адной са шматлікіх лавачак.

Мы прыехалі, ля ўваходу ў парк нас сустрэў сам Васіль Уладзімеравіч — Ірына Міхайлаўна на той час пайшла ўжо дадому. Гэта быў ці не адзін зь першых па-сапраўднаму цёплых дзён. Васіль Уладзімеравіч быў у гуморы, вельмі ажыўлены і ўвішны. Ён прапанаваў паказаць нам парк, мы згадзіліся, і ён павёў.

Быкаў крочыў паперадзе і так жвава, што мы ледзьве пасьпявалі. Ён вёў нас па аляях і расказваў пра кожнае дрэва ці куст — дзіўным чынам ён ведаў іх назвы, а было іх там безьліч. Я дзівіўся, захапляўся яго ведай і ў адказ нагадаў яму, як у сваіх дзёньніках Вячаслаў Адамчык расказвае пра пахвалу Кандрата Крапівы яго першаму раману: «А вы шмат зёлак ведаеце...» Прыгадаў я і безьліч батанічных назваў у творах Караткевіча. У адказ Быкаў задаволена ўсьміхаўся. Мы абышлі ўвесь парк, пасядзелі на лаўцы, пагаварылі троху пра тое-сёе. Васіль Уладзімеравіч захапляўся вясной, цеплынёй і расквітнелай прыродай. І разам з тым, недзе глыбока ў куточках быкаўскіх вачэй я бачыў прыхаваны сум і боль — ён адназначна разьвітваўся. Вядома, надзея на лепшае таксама была, але было і разьвітаньне. Разьвітаньне зь вясной, цеплынёй, прыродай, з «сонейкам» і... з цэлым сьветам. Ён хацеў на разьвітаньне надыхацца цёплым веснавым паветрам, нацешыцца сонечнымі косамі, налюбавацца кветкамі і маладой зелянінай. Усё навокал ён тонка адчуваў, разумеў і цаніў. Любоў і

замілаваньне да прыроды былі, як я разумею, часткай яго шляхетнай беларускай і мастакоўскай душы...

Неяк, сядзячы ў Быкавых, я расказаў Васілю ўладзімеравічу пра свае невясёлыя назіраньні за нашым нацыянальным характарам. Беларусы, казаў я, заўсёды саступаюць, сыходзяць убок, прапускаюць наперад «паночкаў», не жадаюць увязвацца ў якое-кольвечы процістаяньне. Каб беларуса выклікаць на канфлікт, трэба яго так дапячы, каб зусім невыносна было, тады ўжо беларус выбухне. Дый тое ня факт. Як прыклад, я прыводзіў звычайную сытуацыю на вуліцы любога зь беларускіх гарадоў. Ты ідзеш, а нехта крочыць збоку, і вашыя шляхі перасякаюцца. У Празе ў аналягічнай сытуацыі табе ніхто і не падумае саступаць, табе спакойна пяройдучь дарогу, бывае, наступяць на нагу, не прабачацца, а могуць нават і аблаяць. А беларус пераважна саступіць, можа нават спыніцца як укапаны ці спалохана тузануцца назад. Якраз перад гэтым я меў такі выпадак у Менску, калі жанчына (!), зь якой нашыя шляхі перасекліся, адхіснулася ад мяне раней, чым я сам пасьпеў зрабіць тое самае. І адхіснулася з такой гатовасьцю і рашучасьцю, што выключыла ўсялякія думкі пра выхаванасьць і далікатнасьць. Гэта нешта іншае — глыбейшае і большае. Я назіраю гэта шмат гадоў. Славуцкая беларуская памяркоўнасьць ёсьць вынікам сумнага вопыту беларускіх сялянаў за апошнія тры стагодзьдзі, калі яны толькі і чулі, што «асады назад»... Шляхта і гараджане нас пакінулі, спольшчыліся і абруселі, засталіся сяляне, якія ў пачатку стагодзьдзя яшчэ хацелі «людзьмі звацца», а цяпер, пасья трагічнага вопыту XX стагодзьдзя, перасяліліся ў гарады і думаюць, што ўжо «людзьмі сталі» і што ім ёсьць што губляць... Былым сялянам няма з чым параўноўваць, грошай на замежныя падарожжы па-ранейшаму няма.

Так прыблізна я наракаў на беларускі характар, і Васіль

Уладзімеравіч мяне гарача падтрымаў. Ён сказаў, што сапраўды беларусы адскокваюць убок, саступаючы адно аднаму, сказаў таксама, што нават тут, у Празе, ён у гэтым увесь час пераконваецца на прыкладзе сябе і сваёй жонкі, якая ўвесь час яму кажа, маўляў, адыдзі ўбок, не заступай людзям дарогу, ня трэба турбаваць нікога, самі дамо рады і гэтак далей.

Стопрацэнтным беларусам у гэтым сэнсе быў і сам Быкаў. Адноўчы ўзімку, празь месяц-другі пасля пераезду ў Прагу, ён быў у нас на радыё, і паўстала патрэба адвесці яго ў опытку замовіць акуляры. Паколькі я размаўляю па-чэску, то менавіта я і мусіў быў пайсці з ім. Васіль Уладзімеравіч усьцешыўся і пачаў апранацца, а я кажу: «Пачакайце, калі ласка, хвілінаў пяцьдзесяць, я мушу скончыць тут адну працу». Мне трэба было начытаць троххвілінны тэкст міжнароднага камэнтару. Як Быкаў дачуўся, што я яшчэ маю нейкую працу, ён тут жа адмовіўся ісці ў опытку, сказаў, што іншым разам, і як мы зь Сяргеем Навумчыкам яго ні ўгаворвалі, надзеўся і сышоў. Я быў спачатку падумаў, што нечым яго пакрыўдзіў, але пасля зразумеў, што гэта ўсяго толькі яго беларуская звышдалікатнасць.

Пра тое, што Быкаў гэтую сялянскую рысу беларусаў разумеў і бачыў, сьведчыць яго аповесьць «Аўганец». Я прачытаў яе праз год пасля сьмерці аўтара. Нікому ня трэба падманвацца з-за ўяўнай спрошчанасьці быкаўскай прозы, з-за адкрытасьці і яснасьці сюжэтаў і прадказальнасьці фіналаў. У «Аўганцы» таксама ўсё, на першы погляд, проста: праблемы ўзьніклі, нявыкрутка, дапякло — заб'ю; грошай далі, накармілі, купілі — а-а... ну ладна, хай як ёсьць застаецца... Гэта суворае праўда беларускага быцьця. Гэта — праўда пра беларуса. Пра маўклівага, ляснага, канфармісцкага, зацюканага шматлікімі сваімі і суседзкімі панамі і падпанкамі беларускага мужыка. Быкаў усё разумеў і «простымі сродкамі дамагаўся складанага...» (сору за самацятату).

Адноўчы, калі гаворка ішла пра маю кнігу «ЕГОізмы», Васіль Уладзімеравіч раптам прызнаўся, што і сам некалі складаў афарызмы. Адзін яго афарызм мне запомніўся праз супадзеньне думак. Гаворачы пра маю канстатацыю аб пераможцах, якія звычайна са здзіўленьнем даведваюцца, колькі ў іх было папличнікаў у часе барацьбы, Васіль Уладзімеравіч сказаў: «Ну Божа ты мой, перамога заўсёды мае шмат крэўных, а няўдача — сірата».

29 красавіка я спытаўся ў Васіля Ўладзімеравіча, як ён адчувае сябе інтэлектуальна, ці працуе над нечым. Ён адказаў, што якраз у гэты дзень упершыню пасля апэрацыі зноў узяўся за пісаньне. Сказаў, што да абеду скончыў ліст «маскоўскаму сябру», які доўга ляжаў ня скончаны...

Як вядома, падзеі другой усясьветнай вайны ў Беларусі Быкаў называў грамадзянскай вайной — на яго думку, ваявалі партызаны з паліцыяй, а немцы былі ўбаку ад гэтай лютай бойкі. Ён лічыў, што якраз ад гэтага найболей цярпела насельніцтва, і што абодва бакі таго канфлікту былі калябарантамі.

Яшчэ да пераезду Быкавых у Прагу, 22 чэрвеня 2002 году, мне выпала працаваць вядучым. Я пазваніў Васілю Ўладзімеравічу ў Франкфурт-на-Майне і папрасіў у дзень пачатку вайны сказаць некалькі словаў на адкрыцьцё праграмы. Ён папрасіў паўгадзіны на падрыхтоўку, і калі я перазваніў, надыктаваў мне дзвюххвіліннае слова пра вайну, пераможцаў, пераможаных і перамогу. Вось фрагмэнт таго быкаўскага радыё-інтэрвію:

«...Немцы, як я зразумеў, хацелі б гэтую дату як мага хутчэй забыць. І гэта іх права, бо яны пацярпелі паразу.

Параза, як вядома, малапрыемная рэч. Але гісторыя парадаксальная па сваёй сутнасці. І так сталася ў часе, што пераможцы і пераможаныя нібы памяняліся ролямі. Яны — бы пераможцы, а мы — сапраўды пераможаныя, бо бедныя і зьняважаныя. Чаму так? Але гэта пытаньне для нас. Немцы на яго даўно адказалі. А мы не навучаныя разважаць гэтакім чынам, мы задавальваемся старэчай эўфарыяй ад даўняй перамогі, якая на справе ёсць перамогай ня нашай. А чыя — во гэта таксама пытаньне, на якое наша грамадзкая думка дагэтуль ня мае выразнага адказу».

8 траўня 2003 году яшчэ не такі моцны пасыля апэрацыі Васіль Уладзімеравіч пад вялікім націскам беларускага пасла ў Чэхіі Ўладзімера Бельскага згадзіўся ўзяць удзел у афіцыйнай цырымоніі ўшанаваньня загінулых савецкіх жаўнераў на Альшанскіх могілках у Празе. Штогод у гэты дзень там зьбіраюцца паслы Беларусі, Украіны і Расеі разам з прадстаўнікамі афіцыйных уладаў Чэскай Рэспублікі. Падчас цырымоніі, на якой Быкаў ледзь не самлеў, ён зазнаў яшчэ й вялікі боль і сорам. Празь дзень Васіль Уладзімеравіч сказаў, што перад пачаткам цырымоніі зайгралі расейскі і ўкраінскі гімны, а беларускага не было. «Як быццам мы ўжо ўвайшлі ў склад Расеі», — сказаў сумны Васіль Уладзімеравіч. Ён моцна шкадаваў, што згадзіўся пайсьці на тую імпрэзу — магчыма, гэта быў кампраміс за новы пашпарт для Ірыны Міхайлаўны, а можа, ён проста ня здолеў адмовіць. Пасол Бельскі, паводле Быкава, на адсутнасьць беларускага гімну не зрэагаваў.

Калі мы адзначалі разам Дзень Волі, Васіль Уладзімеравіч сказаў нам з Вольгай, што ў пэўным сэнсе верыць у прыкметы. Прынамсі, цэлае ягонае жыцьцё лічы бы 11 і 111 прыносілі яму непрыемнасьці і няшчасьці.

Калі, скажам, у камандзіроўцы яму выпадала пасяліцца ў гатэльным пакоі з нумарам 11 ці 111, дык абавязкова за гэтым ішла хвароба, выкраданьне грошай ці яшчэ нейкая непрыемнасьць. Трапілася, напрыклад, скрыня ў аўтаматычнай камэры захоўваньня з нумарам 111, і якраз перад адпраўленьнем цягніка ў ёй зламаўся замок. У выніку спазьненьне на цягнік. І такіх прыкладаў Васіль Уладзімеравіч прыводзіў незлічона. А далей ён сказаў, што калі ўзімку 2003—2004 гадоў адчуў сябе кепска, то мусіў зьвярнуцца ў Празе да беларускіх лекараў Юрчанкаў. І вось калі пры першым прыёме на яго заводзілі гісторыю хваробы, Васіль Уладзімеравіч краем вока зірнуў на толькі што ўпісаны рукой чэскай мэдыстры нумар карткі. Гэта была лічба 111... «Я ўбачыў 111 і зразумеў, што нічога добрага ад гэтай хваробы мне чакаць не выпадае», — дакладна так сказаў Быкаў нам з Вольгай 22 сакавіка 2003 году, за пяць дзён да ракавой апэрацыі. Ён таксама сказаў, што нічога добрага не чакае і ад самой апэрацыі, і нават болей — разумее, што дарэмна на яе згадзіўся. Мне тады, памятаю, стала вусьцішна, я запратэставаў, сказаў, што можна яшчэ паспрабаваць адмовіцца ад нажа. А Быкаў адказаў літаральна наступнае: «Няёмка, столькі людзей уцягнута ў гэтую справу, столькі мне дапамагалі...» Ён прадчуваў вынік і ня мог адмовіцца! Як звычайны беларус...

Быкаў любіў аўтамабілі і любіў кіраваць. Калі ён езьдзіў у маёй машыне, я заўсёды адзначаў ягоную павагу да кіроўцы. Адночы ў 2000 годзе мы ехалі на Альшанскія могілкі, каб ушанаваць памяць прэзыдэнтаў БНР Пятра Крэчэўскага і Васіля Захаркі. У машыне сядзелі Івонка Сурвілла, Васіль Быкаў, Зянон Пазьняк і Сяргей Навумчык. Нехта паскардзіўся, што ззаду мяне мала месца, і папрасіў пасунуць наперад крэсла кіроўцы. Быкаў настойліва сказаў: «Не чапайце

Сяргея, ён павінен спакойна ехаць, каб нічога не замінала». У гэтым праявілася ягонае стаўленьне да шафёрства.

На маю думку, мужчыны паводле стаўленьня да машынаў падзяляюцца на дзьве выразныя групы: адны машынамі цікавяцца і водзяць іх, а іншыя машынамі таксама цікавяцца, але водзяць іх жонкі. Быкаў, вядома, належаў да першай групы.

Ён шмат расказваў пра свае падарожжы і прыгоды на аўтамабілі, пра дзьве аварыі, у якіх пабываў з уласнае віны, пра сваіх сяброў-падарожнікаў, зь якімі яму давялося езьдзіць. Са сьмехам згадваў Барадуліна, у якога ў быкаўскай машыне рот ніколі не закрываўся.

Урэшце пра яго аўтамабільную жарсьць сьведчыць і тое, колькі месца свайму аўтааматарству ён прысьвяціў у «Доўгай дарозе дадому».

Мне запомніліся ўважлівасьць і цікавасьць, зь якой Быкаў слухаў мае аповеды пра новыя аўто, сыстэмы бяспекі і камфорт. Ён, бывала, сядзеў збоку, на месцы пасажыра і ўважліва пазіраў, як я кірую машынай, сачыў за маніпуляцыямі. Ня ведаю, што ён думаў тады, ці спадзяваўся яшчэ сам паездзіць... Зрэшты, Ірына Міхайлаўна неяк пыталася, колькі каштуюць чэскія «Шкоды» і ці добрыя гэты аўтамабілі. Мне нават падумалася, што, можа, Быкавы яшчэ спадзяюцца ў Празе машыну купіць?

Быкаў любіў чырвонае віно, умеў і любіў выпіць, шанаваў добрае застолье і добрую кампанію. Яму таксама не было чужое і пачуцьцё пэўнай зухаватасьці. Аднойчы ў рэстаране я бачыў, як ён разьлічваўся з афіцыянтам і даволі цырымонна, з разухабістым смакам кінуў грошы на стол. Гэта было своеасаблівае пачуцьцё стылю. Ён навогул адчуваў стыль.

Мне давялося бачыць Васіля Ўладзімеравіча ў розны час яго жыцьця. У пачатку 1990-х у Менску, калі мы жылі ў суседніх пад'ездах доўгага чырвонага дому на Танкавай, ён часту праходзіў міма з троху апушчанай галавой, засяроджаны, задумнены і хмуры. Бачыў яго ў праскай кватэры ў коле добрых знаёмцаў — вясёлага, іранічнага і ажыўленага. Бачыў яго на трыбуне — рашучага, сур'ёзнага і адказнага. Назіраў яго ў рэстаранцы за келіхам віна — троху сп'янелага, і ад таго больш раскаванага і нават зухаватага. Бачыў я Быкава і ў найлепшы час яго жыцьця — у лякарні, цяжка хворага, пра які ён гаварыць троху саромеўся, казаў пра «ракавыя клеткі».

А запомніўся і назаўсёды застаўся ў маёй памяці рафінаваны беларускі інтэлектуал — тонкія белыя рукі, дагледжаныя, апрацаваныя пазногці, адпушчаныя ззаду, даволі даўгія валасы, якія ён меў у часе жыцьця ў Нямецчыне, і разумныя глыбокія вочы.

Калі б мне давялося вырашаць, які помнік Быкаву паставіць, я б ня выбраў камень. Гэта быў мудры, добры і прыстойны чалавек, ён тонка разумеў людзей і сьвет — я б такую душу каменем не прывальваў. Тым больш, што быў ён хрысьціянінам і памёр з іконкай у кішэні. На хрысьціянскіх магілах так ці іначай прысутнічаюць крыжы.

Зь іншага боку, менавіта камень адпавядае нязломнасьці і непахіснасьці быкаўскай жыцьцёвай пазыцыі.

19 красавіка мы былі ў Быкава ўдвох зь Сяргеем Навумчыкам. Навумчык якраз меўся празь дзень ад'ехаць у Нью-Ёрк на месяц. Гэта была іх апошняя сустрэча. Васіль Уладзімеравіч, нібы прадчуваючы гэта, нягледзячы на пасьляпэрацыйны пэрыяд дастаў і адкаркаваў бутэльку гарэлкі. Ірына Міхайлаўна запратэставала і не дала піць мужу, я быў «за рулём», і давялося піць аднаму Навумчыку. Так мы і праседзелі гадзіну або дзьве, пагаварылі. І вось, памятаю, якраз у той дзень

гаворка зайшла, хто, дзе і як хацеў бы быць пахаваны. Менавіта тады Васіль Уладзімеравіч і сказаў, што яго ідэалам ёсць магіла Талстога ў Яснай Паляне. Гэта звычайная парослая травой купіна.

У той разьвіталны візыт Навумчыка мы гаварылі пра літаратуру. Навумчык пытаўся, што Васілю Ўладзімеравічу перадаць пачытаць, магчыма, нешта з клясыкі. Быкаў сказаў, што клясыкі ня хоча. «Клясыка з часам траціць значэньне», — гэта дакладная быкаўская цытата. Ён таксама сказаў, што Бунін — адзін зь лепшых расейскіх пісьменьнікаў. А пасья паправіўся: «Ды што там адзін зь лепшых... Хіба лепшы расейскі пісьменьнік». Васіль Уладзімеравіч нават працытаваў выказваньне Буніна, маўляў, не прапануйце мне клясычных раманаў, мне патрэбнае жыцьцё ва ўсёй яго паўнаце. Таму і я, сказаў Васіль Уладзімеравіч, болей цікаўлюся сёньняшнім.

Быкаў ня быў атэістам, як гэта часам сьцьвярджаюць. Ён быў вернікам. Іншая справа, што ён быў вернікам не ўцаркаўлёным, а хутчэй традыцыйна-стыхійным. Паводле сьведчаньня яго сяброў, у тым ліку Рыгора Барадуліна, і ў савецкі час на нечых хаўтурах Васіль Уладзімеравіч жагнаўся. Маліўся і жагнаўся ён, напрыклад, на паховінах Алеся Адамовіча. Сам Быкаў ня раз прызнаваўся, што хадзіў у храмы ставіць сьвечкі — пра гэта ён пісаў і ў сваіх успамінах.

Шмат разоў, праводзячы мяне з Вольгай, ён перахрышчваў нас на разьвітаньне са свайго акна...

Памятаю, 22 красавіка я прывёз Быкавым два фарбаваныя яйкі зь Велікоднай службы ў праскай грэка-каталіцкай катэдры Сьвятога Клімэнта і кавалак пасхальнай булкі. Васіль Уладзімеравіч быў вельмі рады.

Мы ня раз гаварылі пра Бога, пра надпрыродныя сілы і

надпрыродны пачатак сьвету. Неяк я сказаў, што толькі існаваньнем Бога можна патлумачыць сэнс і мэту існаваньня чалавека і сусьвету. Навука ведае, як нараджаецца і расьце жывая матэрыя, як дзеліцца клетка і адбываюцца іншыя жывыя працэсы, але яна ня ведае, чаму ўсё гэта адбываецца, хто ці што дае штуршок. Быкаў у адказ усьміхнуўся і працытаваў славутага ангельскага астрафізыка Гоўкінга, які сказаў, што ён можа растлумачыць, як зьявіўся наш сьвет, зоркі, плянэты, матэрыя, але ня можа сказаць — чаму.

Неяк я вырашыў прыцягнуць увагу Васіля Ўладзімеравіча да важнасьці малітвы для хворага чалавека. Разумеючы, што перада мной глыбока самаадукаваны інтэлектуал, які прывык сам шукаць рацыянальныя адказы на ўсе пытаньні, я пачаў здалёк. Я раскажаў яму пра тэорыю амэрыканскага фізыка Эвэрэта, якую ён стварыў пяцьдзясят гадоў таму, і якой дагэтуль ніхто ня можа матэматычна абвергнуць. Тэорыя такая неверагодная і страшная, што пра яе ўсе стараюцца забыць. Клясычная мэханіка сьцьвярджала, што калі існуюць дзьве сыстэмы, яны функцыянуюць і не ўплываюць адна на адну. Айнштайн унёс папраўку, сказаўшы, што ўсё залежыць ад хуткасьці назіральніка — чым хутчэй рухаецца назіральнік, тым павальней працуе сыстэма. Эвэрэт жа паправіў Айнштайна, сказаўшы, што як толькі назіральнік пачынае нешта назіраць, ён адразу тое мяняе. Любая спроба назіральніка, напрыклад, зьмерыць маштаб каменя побач зь ім, тут жа нараджае новы камень, расшчапляе яго на два — а значыць, стварае новую рэальнасьць. Эвэрэт стварыў тэорыю расшчапленьня сусьветаў, тэорыю безьлічы сусьветаў. Я, памятаю, сказаў, што калі зараз захачу зьмерыць рост Васіля Быкава, дык адразу ж узьнікне новы Васіль Быкаў. На сьвеце безьліч людзей, кожны нешта назірае і кантралюе вачыма ці думкамі, і ў выніку сусьвет бясконца драбіцца на паралельныя сьветы. Такія разьлікі Эвэрэта. А далей я сказаў, што, магчыма, тэорыя Эвэрэта дз-

валяе меркаваць, што мы можам матэрыялізоўваць свае жаданні — усё залежыць ад нашай увагі. Магчыма, разьвіваў я далей сваю думку, гэтая тэорыя пацьвярджае і слухнасьць малітвы — калі мы нечага вельмі хочам і канцэнтруем на гэтым увагу, мы мяняем рэальнасьць, а сьвядомасьць наша, магчыма, вандруе паміж тымі расшчэпленымі рэальнасьцямі. Далей я сказаў, што малітвай мы можам зьмяніць свой лёс і ўплываць на сваё здароўе...

Быкаў уважліва слухаў, усміхаўся, глядзеў мне проста ў вочы, і ў нейкі момант я раптам зразумеў, што мог бы ўсяго гэтага не гаварыць...

Сумная вестка зь Менску 22 чэрвеня дайшла да нас праз гадзіну пасля сьмерці Васіля Ўладзімеравіча — пазваніла Галя Навумчык. У мяне тады гасьцяваў брат зь сям'ёй, айцец Андрэй Абламейка — у яго быў двухтыднёвы летні адпачынак. Ужо праз паўтары гадзіны пасля сьмерці Васіля Ўладзімеравіча Андрусь пачаў служыць паніхіду за супакаеньне душы слугі Богага Васіля. Было шкада разьвітвацца, але Андрусь — сьвятар, і таму, атрымаўшы на наступны дзень запрашэньне ад сваякоў і сяброў пісьменьніка, ён не вагаючыся прыняў рашэньне перапыніць адпачынак і ехаць хаваць Васіля Ўладзімеравіча.

Гэта глыбока сымбалічна, што менавіта Ўніяцкая царква праводзіла Быкава ў апошні шлях — ім пакуль абодвум няўтульна ў роднай Беларусі.

Сваячка чалавека, пахаванага непадалёк ад Васіля Ўладзімеравіча, паспачувала неяк Ірыне Міхайлаўне з прычыны таго, што «Быкаў зьвязаўся з уніятамі». Тая жанчына хацела памаліцца за Быкава ў праваслаўнай царкве і спыталася ў сьвятара, ці можна паставіць сьвечку за хрышчанага праваслаўнага, якога пахавалі ўніяты. Сьвятар сказаў, што можна, але туды — сьвятар тыцнуў пальцам у неба — яна ня дойдзе...

25 ліпеня, празь месяц пасля сьмерці Васіля Ўладзімеравіча, у Прагу прыехала Ірына Міхайлаўна — забраць рэчы, здаць кватэру, а таксама (як яна сказала) аддзячыць некаторым з нас: тым, хто Быкавым так ці іначай дапамагаў у Празе. У суботу, 26-га, мы зь Сяргеем Навумчыкам паехалі да Ірыны Міхайлаўны і яе сына Сяргея ў быкаўскую праскую кватэру. Ехалі найперш пабачыцца, але ня толькі — я хацеў зьняць на відэа- і фатастужку праскую кватэру Быкава. Хай тыя кадры стануць дакумэнтам, каб не спэкулявалі пасля, што Быкаў, нібыта, жыў у Празе раскошна.

Кватэра яго была аднапакаёўкай з маленькім трохкутным перадпакоем, які быў адначасова і кухняй. І вось у тым закутку, апрача вешала для адзеньня, была яшчэ газавая пліта, некалькі кухонных шафаў на сьцяне, умывальнік і два ўваходы — у прыбіральню і душавую, прычым уваход у душ ня меў дзьвярэй. Нейк Васіль Уладзімеравіч сказаў, што раней гэта была брамніцкая (вратніцкая, як ён казаў). Сапраўды кватэра была на першым паверсе і бліжэй за ўсе іншыя да ўваходных дзьвярэй пад'езду. Тапілася яна газавай гарэлкай, якая разьмяшчалася ў сьцяне пад адзіным акном на вуліцу U Vršovického nádraží і мела выхлап навонкі. Той, хто бываў у Чэхіі, мог бачыць старой пабудовы дамы з жалезнымі газавымі выхлапамі пад вокнамі. Выхлап на вонкі, аднак, не дапамагаў. У ацяпляльны сэзон у кватэры заўсёды пахла газам. Адночы я пыгаўся ў Васіля Ўладзімеравіча пра гэта, але ён, як заўсёды, сказаў, што нічога, маўляў, жыць можна.

Мы, аднак, паміж сабой гаварылі і вырашылі, што кватэру трэба мяняць. Недзе ў красавіку мая Вольга пачала праглядаць аб'явы і абзвоньваць прымальныя варыянты. Адночы Быкавы нават зьбіраліся паехаць паглядзець адну прапанову, але нешта не атрымалася, а пасля ўжо ня выпала.

Быкавых да думкі памяняць кватэру канчаткова схіліла

будоўля, што пачалася на гарышчы іхнага дому. Гэта праская мода: перабудоўваць паддашкі ў шыкоўныя кватэры, а пасля здаваць або прадаваць іх. Проста перад акном Быкавых быў усталяваны кран-пад'ёмнік, які пачынаў грукатаць і ляпаць зь сямі раніцы. Ад гэтага Васіль Уладзімеравіч, паводле яго словаў, моцна пакутаваў апошнія тыдні ў Празе.

А тады, у суботу 26 ліпеня, Ірына Міхайлаўна запрасіла нас з Навумчыкам у кітайскі рэстаран «Хуанхэ», які знаходзіцца непадалёк ад быкаўскай праскай кватэры, і дзе яны з Васілём Уладзімеравічам часам абедалі.

Вочы ў Ірыны Міхайлаўны ўвесь час яе праскага побыту былі чырвоныя ад частых сьлёз. Яна была відавочна знерваваная, часта неспадзявана мяняла тэмы размовы, адмаўлялася гаварыць пра Васіля Ўладзімеравіча і тут жа сама пачынала згадваць пра яго апошнія дні і хвіліны. Гэтак яна расказала ў рэстаране пра яго апошні дзень нараджэння — 19 чэрвеня. Пасля ўсіх візытаў і праслухоўвання стужак з запісамі віншаванняў расейскіх пісьменьнікаў, якія прыносіў Сяргей Шапран зь «Белорусской деловой газеты», Ірына Міхайлаўна і Васіль Уладзімеравіч засталіся адны. «Я заплакала, — сказала Ірына Міхайлаўна, — заплакаў і Васіль...» Яму заставалася тры дні.

Я, дарэчы, чытаў транскрыпцыю тых віншаванняў, апублікаваных у «БДГ». Лепш за ўсіх, на маю думку, сказаў Барыс Васільеў, назваўшы Быкава самым буйным пісьменьнікам з тых, хто пісаў пра другую ўсясьветную вайну (у Васільева «Вялікую Айчынную»). Я з гэтым згодны.

Візыты і эмацыйнае напружаньне 19 чэрвеня, на думку Ірыны Міхайлаўны, паспрыялі пагаршэнню стану пісьменьніка, і яго перавялі ў рэанімацыю. У апошні дзень Быкаў практычна не гаварыў, ён задыхаўся і хрыпеў. Ірына Міхайлаўна была побач, разьбірала толькі

асобныя словы кшталту «Падымі, павярні...». А вечарам у адзін момант пакутны выраз яго твару нечакана зьмяніўся на супакоены і нават шчаслівы. Ірына Міхайлаўна не пасьпела здзівіцца, як пачула роўны, аднастайны піск апарата, які імгненне перад гэтым раўнамерна адлічваў удары сэрца самага вядомага ў сьвеце беларускага пісьменьніка, — сэрца спынілася...

Нам на «Свабоду» фотакарэспандэнт «Нашай Нівы» даслаў якую сотню фатаграфіяў з пахавання Васіля Ўладзімеравіча. Калі я глядзеў іх, узнікла ўражаньне, што нашых сьцягоў ля труны было аж занадта — хапіла б і аднаго... Ня ўсе, відаць, гэта адчувалі. Ля труны быў ня толькі смутак, але і палітыка. Некаторым хацелася і ў смутную хвіліну як бы сказаць: «Вось, Быкаў наш, а ня ваш!..» А Быкаў якраз — усіхны, хоць і найперш беларускі. Зрэшты, і людзей можна зразумець — ім няма чым дыхаць у задушлівай атмасфэры сёньняшняй Беларусі, і пахаваньне народнага пісьменьніка стала магчымасьцю ўздыхнуць свабодна і на поўныя грудзі. Недарэмна Станіслаў Шушкевіч сказаў ля магілы, што апошняя заслуга Быкава ў тым, што ён сваёй сьмерцю дазволіў беларусам прайсьціся па цэнтральнай вуліцы Менску са сваімі сьцягамі, чаго ім улады ўжо даўно не дазваляюць. Тым ня менш, гэтым сваім уражаньнем я тады падзяліўся з Ірынай Міхайлаўнай, і яна згадзілася, сказала: «Так. Ведаеце, Сярожа, у мяне ў нейкі момант навогул было адчуваньне, што мы з Васілём там ні пры чым...»

А навогул, ведаючы пра абставіны пахавання Быкава, а таксама (і асабліва) пра тое, што ім папярэднічала і ў Доме літаратара, і на паседжаньнях пахавальнай камісіі, я здымаю капялюш перад старэйшым сынам Васіля Ўладзімеравіча Сяргеём...

У той суботні вечар Навумчык шмат распытваў Ірыну Міхайлаўну пра падрабязнасці шпіталізацыі і лячэння Быкава. Справа ў тым, што праскі лекар-анэстэзіялаг, эмігрант зь Віцебску Сяргей Юрчанка, які, уласна, і арганізаваў апэрацыю, і быў як бы апекуном Быкава ў клініцы «Moto1», адназначна сьцьвярджае, што выпадак Быкава — гэта «выпадак Міхаіла Васільевіча Фрунзэ».

Абставіны лячэння Быкава ў Празе навогул цікавыя. Пра іх яшчэ напішуць больш падрабязна. Я тут падам толькі некалькі цікавых дэталю. У 79 гадоў браць чалавек на апэрацыю — даволі рызыкаўна. Але ў Чэхіі на гэта ідуць. У выпадку Быкава ў лекараў была надзея і прыклады. Сяргей Юрчанка расказваў, што дакладна такі ж выпадак быў у іх клініцы год да Быкава. Дык вось той 80-гадовы чалавек жыве і цяпер, больш чым праз тры гады пасля апэрацыі, і бярэ тыя ж лекі, якія далі і Быкаву. Гэты прэпарат вельмі дарагі. Спатрэбілася некалькі тыдняў на ўзроўні міністэрства аховы здароўя ўзгадняць са страхавой кампаніяй умовы аплаты і яе згоду на прымяненне тога леку. І вось з дазволу мэдычных уладаў і страхавой кампаніі Быкаву быў пачаты курс лагоднай хіміятэрапіі таблеткамі «Xeloda» — гэта быў адзіны падобны лек у сьвеце, які ня шкодзіць сэрцу, а яно ў Васіля Ўладзімеравіча было хворае і слабое.

У Менску Быкаву далі хіміятэрапію звычайную... У Менск Васіль Уладзімеравіч паехаў, маючы з сабой шэсьць упаковок таго леку па 2900 даляраў кожная. Гэтую лічбу я называю наўмысна для тых, хто сьцьвярджае, што Быкава ў Чэхіі лячылі кепска. Для паездкі Быкавы вырашылі скарыстаць двухтыднёвы перапынак у курсе лячэння. Гісторыя з прапскай, аднак, не дазволіла ім вярнуцца ў Прагу своєчасова.

Сяргей Навумчык і я казалі Ірыне Міхайлаўне, паўтараючы словы Юрчанкі, што пачынаць хіміятэрапію ў

Менску ўнутрывенна было нельга, бо яна мае кардыя-таксычнае дзеянне. Але яна адказала, што быкаўскае сэрца хіміятэрапію вытрымала, але ня вытрымалі лёгкія — у Васіля Ўладзімеравіча была астма і эмфізэма лёгкіх. Факт застаецца фактам — праскі лекар-беларус сьцьвярджае, што ў Бараўлянах паступілі няправільна, і гэта паскорыла трагічны вынік, прычым не ад асноўнага дыягназу...

Іншыя цікавыя рэчы расказала нам у той суботні вечар Ірына Міхайлаўна. Напрыклад, калі Быкаў пераступіў парог сваёй менскай кватэры, яго твар падабрэў, пасьвятлеў, і ён вымавіў: «Можа, ня ехаць у Прагу, заставацца тут». Гэта — дадатковы штрых у карціну быкаўскага разьвітаньня з гэтым сьветам і сваім народам. Яшчэ цікавая дэталю. У дзень прыезду Быкаў наведваўся ў госьці да старэйшага сына Сяргея, і там жа быў яго ўнук, таксама Сяргей, якога Быкаў вельмі любіў і за якога ўвесь час перажываў — нешта там у яго ня ладзілася. На наступны дзень з Горадні прыехаў малодшы сын, Васіль. Вырашылі, што ён паставіць сваю машыну ў бацькаў гараж, там жа ля дому, 200 мэтраў ад быкаўскага пад'езду. Трэба было выгнаць быкаўскую «Волгу» і загнаць машыну сына. Яны пайшлі, і Ірына Міхайлаўна дзьве гадзіны іх чакала. Нарэшце ня вытрымала і пайшла ў гараж сама. Кажу, прыйшла, а Васіль стаіць спалатнелы — яна зразумела, што быкаўская «Волга» не заводзілася, і яны корпаліся ў матары. Ірына Міхайлаўна нават зрабіла Васілю-малодшаму вымову — маўляў, сам лекар, павінен разумець стан бацькі. А мне падумалася, што Васіль Уладзімеравіч пасля таго, як год ці два ня бачыўся з сынам, меў вялікую і апошнюю асалоду папрацаваць пару гадзінаў побач зь ім у гаражы, пагаварыць...

Расказала Ірына Міхайлаўна і падрабязнасьці справы з прапіскай. Як вядома, прыехаўшы, Быкавы пайшлі да пашпартысткі, каб паставіць у новы пашпарт Ірыны Міхайлаўны штамп аб прапісцы. Гэты пашпарт Ірына Міхайлаўна атрымала ў Празе ў беларускім пасольстве, бо ў яе старым пашпарце скончыліся старонкі. У пашпарце стаяў штамп чэскай іміграцыйнай паліцыі аб тым, што ўладальніцы пашпарта дазволена пастаяннае пражываньне ў Чэхіі, затое не было штампа аб менскай прапісцы і аб дазvole на выезд. Неяк Быкавы з трывогай падзяліліся сваімі апасеньнямі, і мы з Вольгай сталі іх супакойваць. Мы казалі, маўляў, не бяды, штамп аб жыхарстве ў Чэхіі замяняе дазвол на выезд, а прапіска застаецца ў старым пашпарце, якога пасольства ў Ірыны Міхайлаўны не забрала.

Але ў Менску, у пашпартысткі, Быкавы даведаліся, што яны абодва (!) — а пашпарт жа мяняла толькі Ірына Міхайлаўна — выпісанья са сваёй кватэры на той падставе, што атрымалі дазвол на пастаяннае пражываньне ў Чэхіі. А кватэра не прыватызаваная. Можна сабе ўявіць шок старых людзей, і сілу ўдару для сьмяротна хворага пісьменьніка... Гэта была бліскучая і апошняя (ці адна з апошніх) апэрацыя супраць Быкава.

У Празе, аб гэтым ведала абмежаваная колькасьць людзей, Быкаў прасіў не агалошваць справы. Лукашук вёў перамовы зь беларускай амбасадай, Сяргей Навумчык трымаў пастаянную сувязь з Быкавымі, таму яны напішуць пра гэта больш падрабязна.

Ірына Міхайлаўна сказала, што шмат дапамагаў міністар культуры Гуляка, прычым і з кватэрай, і зь лекамі ў Бараўлянах... Былі і іншыя памочнікі. Якраз гэтую сытуацыю меў на ўвазе самы галоўны беларус, калі сказаў у эфіры НТВ, што зрабіў для Быкава ўсё, аб чым пісьменьнік прасіў. Я дагэтуль ня ведаю, ці зьвяртаўся Васіль Уладзімеравіч, напрыклад, да Латыпава (хоць Ірына Міхайлаўна і казалі, што Латыпаў «атрымаў

вымову» за кантакты з Быкавым), але ведаючы Быкава, яго настроі і стаўленьне да сёньняшняй беларускай улады ад яго самога, магу сабе ўявіць ступень адчаю і прыніжэньня, якое яго прымусілі перажыць, нават калі ня ён сам, а нехта са сваякоў ці сяброў пазваніў у адміністрацыю прэзыдэнта...

Прапіску вярнулі. Ірына Міхайлаўна гаварыла, колькі ім паказвалі дакумэнтаў — законаў і пастановаў, што вымагалі іх выпіскі. Маўляў, калі чалавек пераяжджае на сталае жыхарства за мяжу, ён пазбаўляецца прапіскі. Усё так, але ў выпадку, калі чалавек паведамляе аб гэтым улады. Быкавы ж проста часова жылі за мяжой. Чэхі далі ім сталы від на жыхарства зь некаторымі яго выгадамі, напрыклад, бясплатнай мэдычнай страхоўкай. Але само атрыманьне такога статусу не азначае, што чалавек мае намер заўсёды пражыць у гэтай краіне. Не зашкодзіла б уладзе спытацца (хоць бы праз пасольства), ці мае той чалавек намер зьехаць назаўсёды зь Беларусі. Я ўжо не кажу, што так трэба было зрабіць у выпадку Быкава — усясьветна вядомага і ўсенародна любімага пісьменьніка. Гэтага, аднак, не зрабілі, а цішком задумалі і ажыццявілі яшчэ адну правакацыю супраць яго.

Нясная і роля беларускага пасольства ў Празе і яго супрацоўнікаў у гэтай гісторыі. Якраз сытуацыя вакол прапіскі і стала прычынай таго, што сваякі не захацелі абвяргаць выказваньняў Лукашэнкі, што ён нібыта зрабіў для пісьменьнікаў усё, аб чым той прасіў.

Гісторыя аддасць належнае кожнаму з удзельнікаў гэтай драмы. Мне ж тэа падзеі яшчэ раз паказалі, наколькі далёкія людзі з сучаснага кіраўніцтва Беларусі ад маралі і культуры.

А той вечар у кітайскай рэстаранцы скончыўся нашым вяртаньнем у быкаўскую кватэру. Я абмеркаваў з Ірынай Міхайлаўнай дэталі паніхіды па Васілю Ўладзіме-

равічу, якую 31 ліпеня — на сарачыны, павінен быў адслужыць у Чырвоным касцёле мой брат. Пасья зняў кватэру на камэру, зрабіў некалькі фатаздымкаў, а тады мы з Ірынай Міхайлаўнай і Сяргеем Навумчыкам селі на канапу, дзе спаў Васіль Уладзімеравіч, і нас сфатаграфавалі пасынак Быкава Сяргей. Пасья Ірына Міхайлаўна падаравала нам некалькі рэчаў Васіля Ўладзімеравіча ў якасці рэліквіяў. Мне дасталіся яго шарыкавая асадка з пісьмовага стала (ёй я асабліва радуся, бо колер стрыжня такі ж самы, як і на арыгінале быкаўскай прадмовы да маёй кнігі — думаю, што ёй прадмова і падпісаная), купленыя Быкавым у Празе пакаёвы тэрмомэтар на магніце і брусок для заточки нажэй, кубачак, зь якога Васіль Уладзімеравіч у Нямецчыне піў каву, і невялікая шклянка, зь якой ён (паводле Ірыны Міхайлаўны) любіў піць гарэлку, а таксама дзьве кнігі з асабістай праскай бібліятэкі пісьменьніка: фотаальбом на 90-годзьдзе Барыса Кіта і зборнік быкаўскіх аповесцяў на расейскай мове «Его батальон» (Масква, 2000).

У пачатку ліпеня 2004 году я быў у Менску ў камандзіроўцы. Як заўсёды, зайшоў адведаць Ірыну Міхайлаўну, а пасья мы разам паехалі на Ўсходнія могілкі да магілы Васіля Ўладзімеравіча. Па дарозе Ірына Міхайлаўна расказала мне дзіўную (і ня дзіўную) рэч. Аказваецца, падчас яе частых візытаў на могілкі ўсе міліцыянты-ахоўнікі актыўна зь ёй кантактавалі, дэманстравалі вялікую павагу, нават запабягалі, прасілі прынесці ды падпісаць кнігі Васіля Ўладзімеравіча і, гадоўнае, не давалі нікому падступіцца да магілы, не давалі нічога там чапаць — міліцыя яго магілу ахоўвала... Калі я стаў тады ля магілы, спрэс заваленай вянкамі зь бел-чырвона-белымі стужкамі і ўтыканай вялікімі і малымі бел-чырвона-белымі сьцягамі і сьцяжкамі, я зразумеў ашаламляльную рэч, і скура мая пайшла пу-

пышкамі. За бел-чырвона-белы сьцяг у сучаснай Беларусі людзей зьбіваюць на вуліцах і даюць пятнаццаць сутак арышту, а на магіле Быкава прадстаўнікі гэтай жа ўлады бел-чырвона-белыя сьцягі ахоўваюць цэлы год... Ён іх перамог. Нават пасья яго сьмерці *яны* (і былыя, і цяперашнія) нічога ня могуць яму зрабіць, ён быў і ёсьць непараўнана большы за іх...

У канцы кастрычніка 2004 году я зноў прыехаў у Менск у камандзіроўку і адразу з братам наведаўся да Ірыны Міхайлаўны. Яна расказала, што якраз напярэдадні, 22 кастрычніка, сама прыбрала ўсё з магілы, рыхтуючыся да ўстаноўкі помніка. Я зразумеў, што тых бел-чырвона-белых сьцягоў ніхто так і не насмеліўся крануць... Ён быў увасабленьнем нашай годнасьці і сьведкам нашае прысутнасьці ў гэтым сьвеце. У 2003 годзе тэрыторыя незалежнай бел-чырвона-белай Беларусі зьялася да магілы Васіля Быкава... І, спадзяюся, некалі пашырыцца адтуль зноў на ўвесь беларускі абшар. Быкаў жыў няскораны, ад'ехаў зь Беларусі няскораны, і пайшоў у вечнасьць няскораны.

Цяпер шмат спрачаюцца, ці прыехаў Быкаў сьвядома паміраць на Бацькаўшчыну, ці вярнуўся ў Беларусь назаўсёды? Вось як гэта выглядала з Прагі.

Быкавы моцна сумавалі па Менску і па Беларусі, асабліва жалілася Ірына Міхайлаўна. Пра саму паездку ў Менск Васіль Уладзімеравіч гаварыў шмат, мяняліся і даты — то гэта была восень 2003 году, то канец лета, то ліпень. Адначасова ў красавіку-траўні мы ня раз абмяркоўвалі і магчымасьць прыезду ў Прагу яго сваякоў, нават плянавалі іх размяшчэньне.

Нечакана, недзе ў другой дэкадзе траўня, Быкавы пачалі цікавіцца коштам чыгуначных і авіяцыйных білетаў. І вось аднойчы ў мой прыезд (цяпер ужо ня памятаю даты) Васіль Уладзімеравіч рашуча сказаў, што едзе. 22 траўня, за дзень да адлёту, мы з Вольгай былі ў Бы-

кавых, і яны раіліся з намі, як вырашыць такую вось праблему. Наступіў двухтыднёвы перапынак у курсе хіміятэрапіі. На 6 чэрвеня быў прызначаны кантрольны аналіз крыві і пачатак наступнага этапу лячэння. І якраз на 6 чэрвеня, пятніцу, былі зваротныя білеты Быкавых. Яны не паспявалі здаць таго кантрольнага аналізу, бо аналізы, як вядома, бяруцца да дзясятай раніцы. Мы параілі ім дамовіцца зь лекаркай, каб аналіз узялі 7-га, у суботу — я ведаў, што так робіцца. Так і пастанавілі.

Мы разьвітваліся на два тыдні. Ніякіх размоваў пра канчатковае вяртаньне не было. Іншая справа, што недзе падсвядома, ведаючы свой дыягназ і адчуваючы свой стан, Васіль Уладзімеравіч мог нешта прадчуваць і канчаткова адчуў гэта дома... У кожным выпадку, паводле прагнозу праскіх лекараў з той швайцарскай далікатнай хіміятэрапіяй Васіль Уладзімеравіч павінен быў пражыць яшчэ прынамсі год-паўтара...

Мне цяпер усё роўна, ці збіраўся Васіль Уладзімеравіч дадому назаўсёды, ці не. Усё адбылося так, як адбылося. І ў сьмерці гэтага вялікага чалавека была яго апошняя ахвяра роднай Беларусі, якую ён любіў бязмежна, якой жыў і дыхаў, якая прынесла яму столькі радасьці, болю і расчараваньня. Сьмерць Быкава стала яго апошняй перамогай над уладай, якая яго зьневажала, над той несправядлівасьцю, якая пануе цяпер на нашай Бацькаўшчыне, над чалавечай слабасьцю і подласьцю, над стукацкім саслоўем, якое, паводле яго словаў, заўсёды было побач зь ім. Яго сьмерць і паховіны сталіся сымбалічнымі і знакавымі, яны паказалі зьняверанаму народу і яго разьяднанай эліце, што мы яшчэ «ня ўмёрлі»... Вялікі пэсыміст пакінуў нам надзею.

Ліпень 2004 — сакавік 2005

Сяргей Навумчык

**«ЁН ПРЫЕХАЎ, САМ ПАМЁР, УСЁ СПАКОЙНА»:
АПОШНІЯ ТЫДНІ ВАСІЛЯ БЫКАВА**

Васіль Быкаў мог бы жыць і сёння.

Кажучы гэтак, маю на ўвазе ня толькі сыстэматычнае цкаваньне ў афіцыйнай прэсе, выкіданьне з выдавецтваў кніг, стварэньне рэжымам Лукашэнкі той невыноснай атмасфэры, якія не дадалі Васілю Ўладзімеравічу здароўя і ў выніку вымусілі жыць па-за межамі радзімы. Маю на ўвазе сьвядомае — у гэтым я перакананы — скарачэньне жыцьця Быкава ў самыя апошнія тыдні і дні, калі ён прыехаў у Менск.

**«Ня ведаю, ці дачакаюся зьвяржэньня дыктатара
Лукашэнкі»**

Адразу пасля пахаваньня Быкава ўлада імкнулася пераканаць, што ніякага канфлікту паміж ёй і пісьменьнікам не было.

Міністар культуры Леанід Гуляка: *Паміж уладай і Быкавым асаблівых канфліктаў і не было, як вы ведаеце. Некаторыя канфлікты больш падаграваліся і правакаваліся, чым яны існавалі насамрэч.*

Прэсавая сакратарка А.Лукашэнкі Натальля Пяткевіч: *Сам факт таго, што пісьменьнік вярнуўся на радзіму, і яму была аказаная тут усялякая мажлівая і немажлівая дапамога, гаворыць пра тое, што канфлікту не было.*

Пра вяртаньне і пра «дапамогу» — пазьней. Што ж да стаўленьня Быкава да лукашэнкаўскага рэжыму, дык Васіль Уладзімеравіч даваў недвухсэнсоўныя і палітычныя, і маральныя ацэнкі Лукашэнку, у тым ліку і на хвалях «Свабоды».

Прычым у Быкава не было ніякіх ілюзіяў адносна першага прэзыдэнта Беларусі. Да прыкладу, летам 2002

году падчас тэлефоннай размовы на ягонае традыцыйнае пытаньне пра навіны па-за межамі палітыкі, я сказаў, што ў Аляксандра Старыкевіча нарадзіўся сын. «Віншуйце. Можа, будзе другім прэзыдэнтам Беларусі». — «Што прэзыдэнтам, дык дай Бог, але, Васіль Уладзімеравіч, чаму другім? Можа, дзясятым». — «Ды не, будзе другім. Цяперашні будзе яшчэ гадоў сорок, да сьмерці ня сядзе».

У гутарках зь сябрамі, у сваіх лістах Васіль Уладзімеравіч больш драматычна ацэньваў стаўленьне да яго Лукашэнкі, чым у інтэрвію. Так, у лісьце да ўкраінскага літаратуразнаўцы Васіля Бурана Быкаў піша: «Тут я — чалавек з Усходу, бедны беларус, з краіны, якую тут мала хто і ведае. Жыву я на стыпэндэю, якую выхлопатаў празь Нямецкі ПЭН-клуб завочна. Бо нікога з таго ПЭН-клубу яшчэ ў вочы ня бачыў. Праз тры месяцы стыпэндэя канчаецца, канчаецца і віза таксама. Паеду да Лукашэнкі — на ягоную міласьць. А ён можа адабраць пашпарт, пасадзіць, аб'явіць, што Быкаў украў у дзяржавы мільён даляраў. Знойдзеца дзясятка сьведак, якія пацьвердзяць, адпаведныя дакумэнты, судзьдзі і пракуроры. Або можна зьнікнуць бязь сьледу, як палітыкі ўжо многія. І ўсё таму, што некалі пару разоў выступіў супраць яго і на выбарах агітаваў за Пазьняка. А тут я таксама пад ягоным каўпаком, і кожны мой крок (і кожнае слова) адсочваецца і дакладаецца ў Менск. У Маскву таксама...» (27 жніўня 2000).

«На радзіме ўсё тое ж, што і ва Ўкраіне... толькі яшчэ горш, бо наш каўдыльлё горш за вашага ў дзесяць разоў. Ваш прычыніўся да аднаго непакорнага журналіста, а наш да чатырох — палітыка, журналіста, генэрала, бізнэсоўца. І што цікава — ні Масква, ні Запад — амаль ніякай трывогі. Усе толькі мацуюць інтэграцыйную палітыку» (1 лютага 2001).

І яшчэ адзін урывак з быкаўскага ліста зь Нямецчыны Барысу Бурану:

«На радзіме рэжым Л. абрынуўся на мяне з усяе сілы.

Радыё, тэлебачаньне, прэзыдэнцкі друк кожны месяц мажуць мяне гразьцю. Думаю, што маецца на мэце зрабіць маё вяртаньне немагчымым. Або рыхтуюць яшчэ больш страшнае. У такой сытуацыі, канечне, хочацца быць здаровым. А тут — хвароба».

Хвароба, пра якія пісаў Васіль Уладзімеравіч, была ня тая, страшная, якая выявіцца пазьней. Доўгі час за мяжой Быкаў ня меў ніякіх сацыяльных гарантыяў, што ў ягоным узросьце жыцьцёва неабходна. Самае ж першае і галоўнае для чалавека, які апынуўся на Захадзе, — гэта мэдычная страхоўка. У лісьце Сяргею Законьнікаву Быкаў пісаў: «Жыць трэба дома, калі б толькі тое было магчымым. А лячыцца тут няма як».

Дома ж жыць ён, як вядома, ня мог зусім не па сваёй волі.

«Сытуацыя не дае магчымасьці для маёй прафэсійнай літаратурнай дзейнасьці і нармальнага існаваньня»

У пачатку 2002 году Васіль Уладзімеравіч сказаў мне, што да канца году магчымасьць жыць у Нямецчыне закончыцца. Спробы нямецкіх сяброў Быкава працягнуць побыт натыкаліся на бюракратыю, хаця, як мне вядома, быў задзейнічаны нават прэзыдэнт Нямецчыны Раў. Але справа ў тым, што ў дэмакратычных краінах дзейнічае прыярытэт права: ніхто, прэзыдэнт ці прэм'ер, ня можа загадаць чыноўніку зрабіць тое, што супярэчыць закону. Адзіны варыянт — браць палітычны прытулак — Васіль Уладзімеравіч адмаўляў з шэрагу прычынаў, у тым ліку і таму, што гэта не дала б магчымасьці езьдзіць на радзіму (але павінен сказаць, што аднойчы такі варыянт мы зь ім абмяркоўвалі).

Мае праскія сябры прапанавалі паспрабаваць чэскі варыянт і паабяцалі дапамогу. У чэрвені 2002 году Быкаў прыехаў у Прагу і напісаў такую заяву (чарнавік ён аддаў мне):

*Пану Міністру Ўнутраных спраў
Чэскай Рэспублікі
ад грамадзяніна
Рэспублікі Беларусь
пісьменьніка
Васіля Быкава*

Заява

У сувязі з тым, што ў Рэспубліцы Беларусь, дзе я нарадзіўся і пражываў да 1999 году, склалася непрыязная для мяне сытуацыя (найперш палітычная), якая не дае магчымасці для маёй прафэсійнай літаратурнай дзейнасці і нармальнага існавання, прашу ўрад ЧР прадаставіць мне права пражывання ў Чэхіі.

Разам са мной знаходзіцца жонка Быкава Ірына, якая далучаецца да мае просьбы.

З павагай

В.Быкаў

І.Быкава

Мы пастараліся вызваліць Васіля Ўладзімеравіча ад большасці клопатаў, звязаных з афармленьнем дакумэнтаў. Дапамог ліст з канцылярыі Гаўла ды невялікая зачэпка ў законе, хаця, маючы нават ліст прэзыдэнта, давалося тры месяцы абіваць парогі ўстановаў (ніякіх выключэнняў там не рабілі; прыйшлося нават браць даведкі з усіх тых краінаў, дзе жыў Быкаў апошнія пяць гадоў, пра тое, што ня быў пад судом). Прычым нам удалося і для Васіля Ўладзімеравіча, і для Ірыны Міхайлаўны аформіць права сталага побыту ў Чэхіі, безь неабходнасці працягваць візу, якое ім, як асобам пэнсійнага ўзросту, давала і бясплатную мэдычную страхоўку (тады нават ня думалася, як хутка яна спатрэбіцца). У побытавым сэнсе жыцьцё ў Празе ўладкавалася не адразу — былі праблемы і зь фінансамі, і з кватэрай. Даводзілася чуць папрокі ў бок Чэхіі на гэты конт, але

прэтэнзіі трэба адрасаваць менскім уладам, якія стварылі Быкаву невыносныя ўмовы на радзіме. У любым разе, Чэхія дала такія прававы статус, якога ня здолела прапанаваць ніякая іншая эўрапейская краіна.

«Вы ж разумееце, адкуль была каманда»

На час пакутлівай хваробы Быкава і страшнага дыягназу-прысуду прыйшлася публікацыя, якая, як я перакананы, была для яго моцным ударам. Нават калі ўлічыць усе зьнішчальныя «літаратуразнаўчыя» артыкулы 1960-х гадоў ды абразьлівыя выказваньні «камэнтатараў» лукашэнкаўскага тэлебачаньня — гэтая публікацыя пераўзышла агіднасьцю ўсё ранейшае. Пра яе мне сказаў сам Васіль Уладзімеравіч, калі быў у шпіталі (ня ведаю, хто паказаў яму той часопіс). Пазней Быкаў некалькі разоў прыгадваў публікацыю, хаця ён быў ня з тых, хто скардзіцца на ўласныя непрыемнасці. Я пераконваў, што ня варта зьявртаць увагі на подласьць, хаця сам цудоўна разумеў, што падобнае спакойна не ўспрымаецца.

Аднойчы сказаў яму, што напішу пра гэтую публікацыю. «Ня варта, Сярожа, усё гэта бессэнсоўна». — «А калі падаць у суд?» — «Які суд у Беларусі? Вы ж разумееце, адкуль была каманда. Ды і выканана гэта вельмі паскудна і хітра: фармальна прозьвішча майго няма». І ўсё ж Васіль Уладзімеравіч даў мне гэты часопіс, я забраў яго ў Нью-Ёрк, куды мусіў адляцець на некалькі тыдняў. Але тады мяне адгаварылі пісаць — тым аргументам, што ня варта паказваць аўтару і ініцыятарам публікацыі, што ў нечым яны дасягнулі сваёй ганебнай мэты: зрабілі Быкаву балюча. Вельмі шкадую, што не напісаў пры жыцьці Быкава. Цяпер адповедзь ужо ня мае сэнсу — але прывяду некалькі цытатаў, якія выяўляюць духоўнае ды маральнае аблічча як іх аўтара, так і тых, хто за ім стаіць.

Гаворка ў «творы» Яўгена Росьцікава «Динамит для лауреата — маленькая повесть о большом человеке»

(«Нёман». №1, 2003) ідзе пра пісьменьніка з прозьвішчам Дроб, які жыве за мяжой і можа атрымаць Нобэлеўскую прэмію. Некаторыя біяграфічныя эпізоды нібыта недвухсэнсоўна паказваюць на канкрэтнага чалавека, але ўсё астатняе — фантазія самага гнюснага кшталту:

«Перед войной успел два года поучиться в художественном училище»... «подался в областную газету»... «местные черносотенцы с ведома властей забрасывают скромный домик фронтовика камнями за его острые публикации»... «переводили на итальянский, французский, немецкий и английский языки»... «власть щедро одаривала его премиями, орденами, медалями»... «сделал ставку на рвущихся к власти националистов. Сделал им пару комплиментов в интервью, а лидера их... вообще назвал апостолом»... «из преуспевающего советского писателя он вдруг превратился в великомученика, «совесть нации»... «разоблачения «гэтай улады»... «тихий немецкий городок, в котором ему милостиво предоставили виллу. Газеты писали, что здесь, почувствовав, наконец, свободу, он плодотворно работает над новым гениальным романом, который должен продемонстрировать весь ужас существующей в его стране системы и одновременно должен стать новым словом в литературе»... «почувствовал, как внутри вдруг что-то взорвалось и, переполнив его, стало вытекать наружу... Он открыл окно, потом включил кондиционер, но запах уже заполнил комнату, проник во все щели»... «трупный запах»... «нет, надо что-то делать — бежать, спасаться, пока эти культурные немцы не догадались, что живут рядом с трупом»... «о том, что переполняет его, что он труп, знало и руководство ПЕН-центра, предложившее ему эту «последнюю акцию» — бегство за рубеж, чтобы властям страны стало стыдно, поскольку они не создали гению надлежащих условий»... «Тысяча двести гостей уже заняли свои места за праздничными столами в стокгольмской ратуше, чтобы отдать дань

уважения современным гениям — нобелевским лауреатам, и в первую очередь ему — Федору Дробу»... «последнее, что увидел Дроб — это гостей необыкновенного вечера, которые вместе со всем королевским семейством, с лауреатами и официантами, зажав пальцами носы, ринулись из старинной ратуши вон»... «Журналистов в зале не было. Профессиональным нюхом почуяв запах тлена, они уже мчались в редакции, чтобы сообщить миру сенсационную новость о смерти писателя, который маниакально хотел получить Нобелевскую премию»...

Я не прыводжу самых мярзотных пасажаў гэтага опусу. Скажу толькі, што ў якой іншай краіне аўтар падобнага знаходзіўся б пасья публікацыі на яе тэрыторыі роўна столькі, колькі займае паездка ад кватэры да аэрапорту — пры самым шчаслівым для яго разгортваньні падзеяў. Назаву яшчэ склад рэдкалегіі, якая выпусьціла ў сьвет гэтую мярзоту: «Н.Чайка, В.Лукша, И.Лученок, С.Зайцев, Г.Пашков, М.Поздняков, М.Савицкий, Ю.Сидоров, А.Сульянов, Н.Шевцов». Дадам, што кіраўніцтва «холдынг», куды ўваходзіць цяпер часопіс, прызначалася адміністрацыяй прэзыдэнта, а сам аўтар працуе ва ўрадавай газэце «Республика».

Пра сапраўдны дыягназ (рак), акрамя лекараў, самага Васіля Ўладзімеравіча і Ірыны Міхайлаўны, ведалі толькі некалькі чалавек. Ва ўсялякім разе, так нам тады здавалася. У канцы сакавіка ў Прагу раптам патэлефанаваў Мікалай Чаргінец (кіраўнік штабу Лукашэнкі на апошніх выбарах і дэпутат «сэнату») і выказаў жаданьне дапамагчы. Пра званок мне распавяла Ірына Міхайлаўна; калі я запытаўся ў Васіля Ўладзімеравіча (гэта было на наступны дзень пасья апэрацыі), ён сказаў, што ня мае з Чаргінцом ніякіх адносінаў. Чаргінец выявіў дзіўнае веданьне стану здароўя Быкава — прычына гэтай дасьведчанасьці стала зразумелая пазьней.

Быкаў быў перакананы, што кожны ягоны крок адсочваецца, тэлефонныя размовы яго і блізкіх праслухоўва-

юцца (гэта я чуў ад яго шмат разоў, думаю, чулі і іншыя. Напісаў ён пра гэта, як бачым, і ў вышэй працытаваным лісьце да ўкраінскага сябра). Літаральна за некалькі дзён да званка Чаргінца лекар Сяргей Юрчанка, які апекаваўся Быкавым і падчас апэрацыі рабіў анэстэзію, патэлефанаваў сыну Быкава ў Беларусь і распавеў усю праўду пра дыягназ і верагодныя перспектывы. Выглядае, што і размову гэтую перахапілі тыя, каму яна была вельмі цікавая. І зрабілі пэўныя высновы.

«Васіль Уладзімеравіч ацэньваў сытуацыю як спэцыяльна праведзеную апэрацыю ўладаў»

Апошні раз я бачыў Быкава 19 красавіка — на наступны дзень мне трэба было вылятаць у Нью-Ёрк. Пра тое, што ён хоча зьездзіць у Менск, Васіль Уладзімеравіч казаў даўно, плянаваў нават паездку да апэрацыі — але прыйшлося адкласьці. У той дзень Быкаў сказаў, што паедзе, магчыма, у чэрвені, а мо і пазьней. Я тэлефанаваў яму з Амэрыкі, і аднойчы Васіль Уладзімеравіч сказаў, што назаўтра разам з Ірынай Міхайлаўнай вылятае ў Менск — а вернуцца 6 чэрвеня, зваротныя білеты таксама ўжо купленыя. Мяне крыху здзівіла раптоўная зьмена плянаў. Васіль Уладзімеравіч сказаў, што трэба «палагодзіць некаторыя справы», а што ён меў на ўвазе канкрэтна, я ня стаў дапытвацца.

Ляцелі Быкавы ў Менск 23 траўня 2003 году самалётам «Белавія» Як-40. У тыя дні «Белорусскую деловую газету» ледзь не закрылі за тое, што асьмелілася напісаць, як Лукашэнка прапанаваў нейкай «міс Расеі» прэзыдэнцкі авіялайнэр — хворы ж геній беларускай літаратуры быў вымушаны дабірацца на радзіму самалётам, які і маладыя ды здаровыя людзі зь цяжкасьцю пераносяць. У тэлефоннай размове Васіль Уладзімеравіч сказаў, што пералёт быў для іх вельмі пакутлівым («ледзь ачунылі»). Пазьней я даведаўся, што Быкаў, выйшаўшы з самалёта, страціў прытомнасьць.

Цяпер — адносна таго, што Быкаў нібыта прыехаў у

Беларусь паміраць. Гэтак заяўляюць прадстаўнікі ўладаў, якім хочацца, хай і пасьмяротна, прымірыць Быкава з уладай. Гэтак кажуць і некаторыя сябры, жадаючы падкрэсьліць любоў Быкава да Беларусі. Часам сьцьвярджэньне набывае характар відавочнай спэкуляцыі, аж да заявы ў адным апазыцыйным выданьні, што нібыта Быкаў вярнуўся памерці, каб сваёй сьмерцю ўзьняць беларускі народ...

Але Васіль Уладзімеравіч ня ехаў у Менск паміраць. Магчыма, прыехаўшы, ён зразумеў, што ўжо нікуды зь Беларусі ня зьедзе — але паміраць ён ня ехаў, і гэтаму ёсьць доказы.

Празь некалькі дзён пасьля прыезду Васіль Уладзімеравіч папрасіў мяне перадаць яму з аказіяй ягоны персанальны кампутар. Гэты кампутар перадалі ў Менск, і 3 чэрвеня на кватэру па Танкавай яго занёс Віталь Цыганкоў. А крыху пазьней, ужо ў Бараўлянах, Васіль Уладзімеравіч праз Ірыну Міхайлаўну надыктаваў сьпіс рэчаў з праскай кватэры, якія я яму таксама перадаў: два нататнікі (адзін з уласнымі малюнкамі, якія ён рабіў у Празе — бацькоўская хата на Вушаччыне, дарога ў школу, возера дзяцінства, полацкая Сафія, вайсковыя замалёўкі, другі — з нататкамі і роздумамі над прачытаным, якія потым назавуць «дзёньнікам»), лісты, на якія не пасьпеў адказаць, некаторыя рукапісы ненадрукаваных твораў, фатаздымкі. А таксама прыладу для вымярэння ціску, мабільны тэлефон і некаторыя іншыя рэчы — тое, што ён хацеў мець пры сабе. І абавязкова ўзяў бы, калі б ведаў, што зьяжджае назаўсёды. І ўжо, канечне, у такім выпадку ён ня браў бы зваротнага білета ў Прагу.

У дзень, калі Васіль Уладзімеравіч папрасіў перадаць кампутар, ён сказаў, што вакол яго адбываюцца некаторыя падзеі, але ён ня хоча пра іх казаць па тэлефоне, «вярнуся ў Прагу — тады раскажу». І запытаўся, калі прыедзе ў Менск Аляксандар Лукашук. Аляксандар сапраўды зьбіраўся ў Беларусь, але паездка адклалася,

і я папрасіў яго тэрмінова пазваніць Быкаву (падаю ягоныя сьведчаньні, запісанья празь некалькі тыдняў пасья тых падзеяў, у ліпені 2003 году). Тут і далей выказваньні ўдзельнікаў падзеяў прыводзяцца да-слоўна:

А.Лукашук: Напрыканцы лютага — напачатку красавіка я дапамагаў Быкавым стаць на ўлік у беларускай амбасадзе і запоўніць дакумэнты на атрыманьне новага пашпарта для Ірыны Міхайлаўны. На маіх ва-чах былі запоўненыя формы, консул Валавік Андрэй Уладзімеравіч заявіў, што Ірына Міхайлаўна мае права атрымаць новы пашпарт у амбасадзе, бо мае дазвол на сталае пражываньне. Прапіска ці права на жьльлё ніяк ня задваліся. Консул вызваліў Быкавых ад аплаты збо-раў.

8 траўня Быкавым пазванілі з амбасады і сказалі, што пашпарт гатовы. Назаўтра прадстаўнікі амбасады за-ехалі за Быкавым, каб запрасіць яго на ўскладаньне кве-так да магілаў савецкіх салдат на Альшанскіх могілках, і ўручылі пашпарт Ірыне Міхайлаўне. У ім не было штампна прапіскі. З гэтай нагоды Ірына Міхайлаўна адмовілася аддаць у амбасаду стары пашпарт.

Пасьля нечаканага ад'езду Васіля Уладзімеравіча і Іры-ны Міхайлаўны з Прагі ў Менск 23 траўня, я ўпершыню гаварыў з Васілём Уладзімеравічам недзе праз тыдзень. У той дзень Сяргей Навумчык сказаў, што Васіль Уладзімеравіч гаварыў пра надзвычайную навіну, але не хацеў даваць падрабязнасьцяў па тэлефоне. Я спытаўся пра гэтую навіну — Васіль Уладзімеравіч пацьвердзіў, што ёсьць навіна, і яшчэ якая, і яна тычыцца яго.

Недзе празь некалькі дзён я зноў гаварыў зь ім па тэле-фоне і зноў спытаўся пра важную навіну. Васіль Уладзімеравіч раскажаў, што іх назвалі прапіскі. Па ягоных словах, прапіскі пазбаўлены і ён, і жонка. І няяс-на, ці могуць яны ўвогуле цяпер знаходзіцца ў гэтай ква-тэры, якая не была прыватызаваная. Васіль Уладзі-

меравіч сказаў, што ў ЖЭСе яму паказалі нейкі закон і інструкцыю, зь якой вынікала, што яны вытсанья цял-кам законна. Ён некалькі разоў спасылаўся на гэтыя дакумэнты.

Паводле ведамасных інструкцыяў МЗС і МУС (ін-струкцыяў, а не закону!), асобы, якія стала пражыва-юць за мяжой, павінны падаць заяву аб адмове ад прапіскі ў Беларусі — у тым разе, зразумела, калі яны хочуць мець беларускі пашпарт і легальна наведваць радзіму. Гэтае правіла не распаўсюджваецца на тых, хто мае часовую ці, напрыклад, гадавую візу. У Быкавых была сталая чэская віза. З другога боку, тэрмін дзеянь-ня візы быў пятнаццаць гадоў («мне гэтага хопіць», — казаў Васіль Уладзімеравіч), што давала б беларускім уладам магчымасьць разглядаць яе як часовую. Наво-гул, інстытут прапіскі — гэта савецкі анахранізм, сут-насьць якога патлумачыць заходняму чалавеку прак-тычна немагчыма, аднак у беларускіх умовах прапіска значыць даволі шмат. Адно зь менскіх агенцтваў неру-хомасьці ў 2003 годзе зьмясьціла на сваім сайце наступ-ную заўвагу аб прапісцы: «Прапіска мае вялізнае знач-неньне ў нашым жыцьці, прычым асноўная частка гэ-тага самага значэньня і блізка ня тычыцца жыльлёвых пытаньняў. Гэта і пэнсіі, і школа, і мэдычнае абслу-гоўваньне, ды і проста магчымасьць спакойна хадзіць па вуліцах, не баючыся штрафаў з-за адсутнасьці рэгістрацыі».

Такая самая праблема з прапіскай была і ў мяне (калі я запытаўся ў генконсульстве РБ у Нью-Ёрку, на якіх умовах мне далі б беларускі пашпарт), тады даволі шмат пісалася пра гэта ў «Народнай Волі». Пасьля адной з такіх публікацыяў (гэта быў студзень 2003 году), Васіль Уладзімеравіч сказаў, што яны з Ірынай Міхайлаўнай устрыжаныя, ці ня здарыцца тое ж самае і зь імі, гэта значыць, ці не запатрабуюць ад іх выпісацца. Тады я сказаў, што наўрад ці ўлады асьмеляцца зрабіць такое з

Быкавым. «Ды яны зробіць з намі што захочуць», — быў адказ. Празь некалькі месяцаў стала зразумела, што Быкаў больш рэальна ацэньваў стаўленьне да сябе ўладаў.

Першае, што я прапанаваў Васілю Ўладзімеравічу, калі пачуў пра сытуацыю з прапіскай — гэта даць інфармацыю ў прэсу. Мы былі гатовыя сказаць пра гэта па «Свабодзе» ў той жа дзень. Аднак Васіль Уладзімеравіч настойліва папрасіў гэтага не рабіць: «Так хоць застаецца якая-небудзь надзея, а калі іх раззлаваць — тады проста выкінуць з хаты». Перад шпіталізацыяй я некалькі разоў размаўляў па тэлефоне з Васілём Уладзімеравічам, і ён увесь час быў занепакоены гэтай праблемай. У адной з тэлефонных размоваў ён нават сказаў маёй жонцы Галіне, што вось, маўляў, пакуль яшчэ жывуць на Танкавай, ня выселілі, «пакуль ніхто ня ўнёс сюды свае чамаданы, а могуць і засяліць якога перадавіка вытворчасці з трактарнага заводу»...

Ізноў слова Аляксандру Лукашуку:

А.Лукашук: На пытаньне, што ён плянуе рабіць, Васіль Уладзімеравіч адказаў няпэўна: маўляў, раюся. На той момант ён не звяртаўся да афіцыйных асобаў, хаця ўжо яму звалілі намесьнік міністра культуры, пазьней, здаецца, дэпутат Чаргінец, а потым званіў міністар культуры Гуляка.

Я пазваніў у амбасаду дарадцу Віктару Міхайлавічу Казлову, які неаднаразова бываў на афіцыйных сустрэчах Радыё Свабода, распавёў пра стан справаў і выказаў меркаваньне, што амбасада выглядае ў гэтай сытуацыі двухсэнсоўна, як праваднік апэрацыі спецслужбай. Пазьней мне перазваніў консул Валавік, якому я таксама паўтарыў гэта. Абодва выказвалі здзіўленьне, казалі, што гэта глупства на месцах, да якога амбасада і МЗС ня маюць ніякага дачынення. Валавік абяцаў неадкладна ўсё высьветліць і дапамагчы палагодзіць.

У тэлефонных размовах Васіль Уладзімеравіч у тых дні

і мне казаў, што зьвярнуўся па дапамогу да сябра, і, магчыма, нешта ўдасца зрабіць. Гэтым чалавекам быў Генадзь Бураўкін, і вось як прыгадваў ён падзеі ў кастрычніку 2003 году:

Г.Бураўкін: Васіль сказаў мне пра цяжкасьці з прапіскай, якія ўзьніклі ў Ірыны Міхайлаўны, але зазначыў, што ня хоча ні аб чым прасіць уладу. Прыкладна ў тых жа дні са мною звязалася кіраўнік прэзыдэнцкай адміністрацыі Ёрал Латыпаў і запытаўся: ці ня мог бы асабіста ён чымсьці дапамагчы Быкаву?

Уражвае гэтае імкненьне самага высокапастаўленага чыноўніка лукашэнкаўскай адміністрацыі (дарчы, палкоўніка КГБ) дапамагчы «асабіста» — пасля таго, як гэтай самай адміністрацыяй было зьяняважана ўсё тое, што для Быкава было дарагім: ідэя нацыянальнага Адраджэньня, беларуская мова, дзяржаўныя сымбалі. Пасля таго, як створаная Лукашэнкам атмасфэра цкаваньня і маральнага здзеку вымусіла Быкава шукаць прытулку на чужыне.

Г.Бураўкін: І я тады ж сказаў, што Васіль ня хоча звяртацца да прадстаўнікоў улады зь нейкімі просьбамі, але ў яго ёсьць побытавыя цяжкасьці, якімі, я перакананы, ён не павінен займацца. І распавёў пра цяжкасьці з прапіскай. На што Латыпаў адказаў: «Генадзь Мікалаевіч, гэта не праблема. Мы вырашым». Але я яго папярэдзіў, што Васіль баіцца паўтарэньня сытуацыі з Генадзем Карпенкам, калі пасля пахаваньня таго Лукашэнка сказаў, што на ягонае ўказаньне ўлада нават чаравікі купляла для нябожчыка. І таму Васіль Уладзімеравіч баіцца, што нейкія жэсты з боку чыноўнікаў будуць пададзеныя як ласка ад найвышэйшага кіраўніцтва... Пытаньне з прапіскай празь некалькі дзён было вырашана.

Ірыне Міхайлаўне выдалі новы пашпарт з прапіскай — але, каб вярнуцца ў Чэхію, ёй ужо спатрэбілася б браць

візу, бо пашпарт з пастаяннай візай быў здадзены. А потым, у Празе, аднаўляць той штамп, які даваў права на сталае жыхарства. І яшчэ: калі б пашпарт прыйшлося мяняць Быкаву, у яго б таксама забралі той, дзе была пастаянная чэская віза.

Мая перадапошняя размова з Васілём Уладзімеравічам адбылася 4 чэрвеня, я папрасіў яго выказацца наконт ліквідацыі Беларускага нацыянальнага гуманітарнага ліцэю, і словы *«трэба змагацца за родную мову»* сталі апошнімі словамі ягонага апошняга інтэрвію. Тады ж Васіль Уладзімеравіч сказаў мне, што праблема пашпарта Ірыны Міхайлаўны вырашаная, хаця невядома, што будзе зь ягоным пашпартам, калі спатрэбіцца замена. Але гэта ўжо не турбавала Васіля Уладзімеравіча, ён адчуваў сябе вельмі дрэнна, і я запісаў ягоныя словы: *«Сярожа, цяпер паперкі, штампікі ў пашпарце мяне ўжо не цікавяць. Могуць быць, а могуць і ня быць...»*

На наступны дзень Васіль Уладзімеравіч сказаў, што кладзецца ў Бараўляны.

Ну а тое, ці была гэтая гісторыя выпадковай, і якая ў ёй роля ўладаў — у тых ж дні вызначыў сам Быкаў.

А.Лукашук: Васіль Уладзімеравіч ацэньваў сытуацыю як спецыяльна праведзеную апэрацыю ўладаў, ён і жонка былі надзвычай знэрванаваныя гэтым здарэннем і цяжка перажылі гэты ўдар.

У тым, што гэтая калатнеча з прапінскай забрала ў Быкава апошнія сілы, перакананыя ўсе, каму Васіль Уладзімеравіч палічыў патрэбным пра яе сказаць. «Васіль быў у адчаі», — прыгадвае Рыгор Барадулін. Перакананы, што гэты нэрвовы тыдзень зрабіўся для ягонага здароўя фатальным: калі перад адлётам з Прагі Васіль Уладзімеравіч адчуваў сябе адносна добра, дык ужо празь некалькі дзён стан здароўя рэзка пагоршыўся, і ён пайшоў на абследаваньне ў Бараўлянах.

У «Беларускіх ведамасьцях» Зянон Пазьняк вельмі трапна даў маральную ацэнку створанай уладамі сыту-

ацыі, назваўшы яе «подласцю» і «нізасцю»: «Хвораму Быкаву прыйшлося гэтую нізасць пераадольваць ды перажываць і з-за яе застацца ў Менску, ён плянаваў вярнуцца ў Прагу. Там сябры чэхі і беларусы выстараліся яму рэдкае лякарства... Чалавека, нават сьмяротна хворага на рак, яно магло патрымаць у жыцці яшчэ год або два...» («Беларускія ведамасьці». №4, 2003).

І тут варта прывесці запіс інтэрвію з праскім лекарам Сяргеем Юрчанкам, зроблены ў чэрвені 2003 году.

«Мы ня раілі Быкаву ляцець у Менск»

Сяргей Юрчанка — анестэзіёлаг, лекар найлепшага ў Празе шпіталю «Motol». Як і ягоная жонка Вольга, скончыў Віцебскі мэдычны інстытут, з 1997 году — у Чэхіі. Менавіта Сяргей і Вольга апекаваліся Быкавым у час ягонай хваробы ў Празе з таго першага дня ў лютым 2003 году, калі Васіль Уладзімеравіч адчуў сябе кепска. Гэта было жаданьне самога Васіля Уладзімеравіча, які хацеў, каб побач былі «свае». Хаця, канечне, вакол Быкава былі дзясяткі лекараў, а апэрацыю яму рабіў адзін з найлепшых хірургаў ва Ўсходняй Эўропе прафэсар Паўка (які апэраваў і Вацлава Гаўла).

Пасьля апэрацыі (не рабіць яе было нельга, гэта пагражала раптоўнай сьмерцю) Васілю Уладзімеравічу быў прызначаны курс анкалягічнага лячэньня. Пры анкалягічным дыягназе гарантыяў, як вядома, быць ня можа, але лекары спадзяваліся. Знайшлі найлепшыя швайцарскія лекі — «Xeloda».

С.Юрчанка: Гэта былі лекі хіміятэрапэўтычныя, для лячэньня анкалягічных хваробаў, а пасьля апэрацыі — дзеля прафіляктыкі росту на ранейшым месцы. Але — не звычайная хіміятэрапія. Гэта былі швайцарскія лекі, якія пазбаўлялі неабходнасьці рабіць кропельніцы. Не патрэбныя былі ўнутрывенныя прэпараты, якія зайсьдны пераносіліся хворымі вельмі дрэнна і мелі кардыятак-

сычны эфэкт, таксычны ўплыў на сэрца. Гэтыя лекі я-раз былі распрацаваныя дзеля прыёму ўнутранага, як таблеткі, і распрацаваныя яны былі менавіта для людзей сталага веку і мелі тую ж самую эфэктывнасць. Падкрэсьлю: пры той жа эфэктывнасці гэтых лекаў пабочныя эфэктывы былі значна больш мяккімі. Крыху слабасць, млосьць, але гэта ні ў якім разе не ўплывае на сэрца, на функцыі арганізму. Карацей, пасля першага і другога курсу нармальна ён гуляў на парку, хадзіў на вуліцу, хадзіў у крамы, сустракаўся з сябрамі, са знаёмымі. Што найрад ці было б магчыма пры хіміятэрапэўтычных леках старога кшталту, гэтых унутрывенных магутных дозах, якія хворыя ў ягоным узросьце звычайна цяжка пераносяць і ў выніку ляжаць у ложку. Паездку ён гэтую тлумачыў неабходнасьцю вырашыць нейкія сямейныя пытаньні, у падрабязнасьці мы не ўваходзілі. Але з мэдычнага гледзішча ні мы, ні хірургі, ні анкалягі яму ня раілі ехаць. Раілі хаця б адкласьці на месяц-паўтара, пакуль не закончыцца прыём курсу лекаў. Мы ня раілі яму, але ён настойваў, казаў, што два курсы перанёс абсалютна нармальна, бяз значных пабочных эфэктаў, толькі былі млосьць ды лёгкая слабасць. Ён сказаў: «Я пераношу гэта вельмі добра», сказаў, што будзе інфармаваць па тэлефоне, як усё ідзе, абяцаў, што больш за тыдзень там не затрымаецца. У нас зь ім была дамоўленасць, у яго былі зваротныя квіткі на самалёт.

Дарэчы, мы зноў жа яго адгаворвалі ляцець самалётам. Ягоныя аргумэнты былі, што добрае, нармальнае самаадчуваньне, слабасць ёсьць, але ня вельмі. Таму вырашыў ляцець самалётам, каб не зацягваць час на дарогу, каб праз пару гадзінаў быць там. Білеты зваротныя былі, і я павінен быў сустракаць яго ў аэрапорце.

Але вяртаньне ў Прагу, як вядома, было адкладзена — узьнікла праблема з прапіскай. І, нават атрымаўшы ў Менску новы пашпарт для Ірыны Міхайлаўны, Быка-

вы не маглі вярнуцца ў заплываваны час, бо ў пашпарт гэты патрэбная была чэская віза. Такім чынам, вярнуцца ў Прагу, дзе быў заплываваны чарговы курс лячэньня, Быкаў ня мог.

С.Юрчанка: Калі ён даказаў сваю рашучасць ехаць у Беларусь, у Менск, тады мы, канечне, зрабілі ўсё магчымае, каб забясьпечыць... Ведаеце, заўсёды лекар падазрае, што хай сабе два курсы хіміятэрапіі, два тыдні пацыент перанёс добра, але на трэці тыдзень можа нешта пагоршыцца. Таму мы спадзяваліся на супрацоўніцтва. Мы самі раілі яму зьвярнуцца ў выпадку вострай неабходнасьці ў Барайляны, але толькі ў выпадку вострай неабходнасьці. Калі ёсьць магчымасьць — вяртацца сюды, каб працягваць лячэньне.

На выпадку, калі б ён зьвяртаўся там да лекараў, мы далі яму вытэску, у якой былі дыягназ, дозы прызначаных лекаў хіміятэрапэўтычных. І самае галоўнае, яны для высвятленьня неабходных падрабязнасьцяў заўсёды маглі з намі скантактавацца. Мы далі кантакты мэдыкаў, якія пасля апэрацыі яго лячылі. Там быў адрас электроннай пошты, тэлефон. На жаль, ніхто нам не патэлефанаваў, ніхто нам не напісаў. Што нас, канечне, вельмі здзівіла.

Зразумела, што кожны шпіталь, кожны ўнівэрсытэт прытрымліваецца нейкай школы. Але я магу сказаць, што наш унівэрсытэцкі шпіталь у «MotoI» — адзін з найсучаснейшых, і лекар, якія тут працуюць, настаянна бываюць на кангрэсах, на стажыроўках і ў Амэрыцы, у Англіі, і дзе заўгодна. І ўсё новае тут успрымаецца, ніякіх абмежаваньняў фінансавых на набыцьцё прэпаратаў ці абсталяваньня тут практычна не існуе. Тут выкарыстоўваюць самыя перадавыя мэтодыкі. Можна быць, гэта адрозьніваецца крыху, альбо вельмі адрозьніваецца ад ужо звыклых мэтодык, якія ўжо гадамі існавалі ў Менску. Натуральна, што там нехта зь лекараў мог бы не пагаджацца з тым, што мы робім

тут. Нехта можа і ня ведаць, што тут робіцца, гэта таксама зусім натуральна. І таму, канечне ж, мы разьлічвалі на звычайны кантакт з калегамі.

Аднак ніхто зь менскіх лекараў на кантакт з праскімі калегамі падчас знаходжаньня Быкава ў Бараўлянах не выходзіў. Ня выйшаў і потым. Затое прагучаў папрок, што Быкава ў Празе не даглядалі. Вось што сказаў у перадачы Беларускага тэлебачаньня «Панарама» на наступны дзень пасля сьмерці Быкава, 23 чэрвеня 2003 году, дырэктар НДІ ў Бараўлянах Іосіф Залуцкі: «Его прооперировали 7 марта (на самый справе 27 сакавіка. — Рэд.) в Чехии. Он получил два курса химиотерапии, но никто за ним не наблюдал, курсы оказались неэффективными. Мы в таком случае всегда смотрим за больным». Да гэтых словаў аўтар тэлерэпартажу дадаў, што «Лекары адзінага ў краіне аддзяленьня інтэнсіўных мэтадаў лячэньня, дзе знаходзіўся Васіль Быкаў, таксама шкадуюць, што час быў страчаны».

С.Юрчанка: *Хацелася б запрасіць гэтых людзей сюды, каб яны паглядзелі на самае сучаснае ў Чэскай Рэспубліцы аддзяленьне анестэзіялёгіі і рэанімацыі, дзе Быкава даглядалі цягам практычна ўсяго першага тыдня. Потым паглядзелі б на клініку хірургіі прафэсара Паўкі, дзе Быкаў быў пасля рэанімацыі, у аддзяленьні інтэнсіўнай тэрапіі. І каб пазнаёміліся зь лекарамі, якія яго глядзелі. Ну і анколягі, якія амбуляторна яго наглядалі, мая жонка ў аддзяленьні для замежнікаў за ім таксама сачыла. Езьдзілі мы да яго і да хаты, і ён прыяжджаў на аналізы да нас праз пэўныя інтэрвалы. Калі гэтага ўсяго недастаткова, я ня ведаю, што павінна быць яшчэ.*

Я думаю, што якая-небудзь ацэнка з майго боку дзеяньняў беларускіх лекараў неправамоцная. Але... І якая-небудзь ацэнка дзеяньняў дзясяткаў чэскіх лекараў — людзьмі, якія нават з элемэтарнага мэдычнага гледзішча не наклапаціліся даведацца пра працэс хваробы

тут, што тут рабілася з моманту звароту Быкава ў лютым да ад'езду ў Менск... Гэта проста з этычнага боку, з мэдычнага боку — гэта абразьліва ў дачыньненьні да тых лекараў, якія тут сапраўды (дзясяткі чэскіх лекараў!) імкнуліся зрабіць усё магчымае. І лекары гэтыя — вельмі высокага ўзроўню.

Інфармацыя пра тое, што ён хворы, што зробленая апэрацыя, была раней, яшчэ ўвесну. І ў той час ніякай цікавасьці альбо прапановы дапамогі з боку беларускіх лекараў не было. І ніякіх водгукаў і крытыкі. А потым гэта ўсё абрынулася, нібыта на камандзе.

Мэтад лячэньня, прызначаны Васілю Ўладзімеравічу ў Бараўлянах, кардынальна адрозьніваўся ад таго, што было ў Празе, дзе ён адчуваў сябе адносна няблага. Самае большае, чаго баяліся праскія лекары — што ў Менску будзе прымененая хіміятэрапія не праз таблеткі, а праз кропельніцу «Ён яе не перанясе», — сказаў мне Сяргей Юрчанка яшчэ ў сярэдзіне чэрвеня 2003 году, калі даведаўся, што Быкаў у Бараўлянах. Але ў Бараўлянах прымянілі менавіта яе.

С.Юрчанка: *Я не бяруся абмяркоўваць альбо асуджаць дзеяньні лекараў у Беларусі і тое, што рабілася пасля прыезду Васіля Ўладзімеравіча ў Менск. Гэта, я думаю, яшчэ надоўга застанецца таямніцай альбо, ва ўсялякім разе, незразумелым. Бязь нейкіх фактаў альбо без гісторыі хваробы я, як лекар, навогул не магу пра гэта казаць. Але ў той жа час якраз здзіўляе рэакцыя беларускіх мэдыкаў на правільнасьць альбо няправільнасьць лячэньня тут.*

Нармальна для кожнага лекара — спачатку высьветліць анамнэз, гісторыю хваробы. Таму вельмі дзіўныя і вельмі незразумелыя паводзіны лекараў, якія мелі ў руках тэлефоны, кампутарны адрас лекараў тутэйшых, і не пацікавіліся ніякімі нават здымкамі, кампутарнай тамаграфіяй. Прайшоў жа месяц-другі, і можна было б нешта параўнаць. Гэта вельмі здзіўляе і, канечне, на-

водзіць на думку, што гэта проста нейкае палітычнае асьляпленне, але ні ў якім разе ня дзеянні нармальнага лекара, які б ніколі так не зрабіў.

Яшчэ калі Васіль Уладзімеравіч быў жывы, я даведаўся пра адну размову, якая калі не канчаткова, дык у значнай ступені патлумачыла тое, што рабілася вакол Быкава ў апошнія тыдні. Да дня нараджэння Васіля ўладзімеравіча я напісаў невялікі артыкул, і 16 чэрвеня размаўляў з галоўным рэдактарам «Народнай Волі» Іосіфам Сярэдзічам (пазьней я папрасіў Іосіфа Паўлавіча паўтарыць свае словы для запісу):

І.Сярэдзіч: Літаральна на наступны дзень пасля вяртання Васіля Быкава з Прагі ў Менск я сустрэўся з адным добрым знаёмым, чыноўнікам высокага рангу, які ў найбліжэйшым атачэнні Лукашэнкі. І вы ведаеце, я заўважыў проста, як ён, паціраючы рукі, сказаў, што «я вось пераконваў, усе пагадзіліся», і менавіта толькі дзякуючы яму і найбліжэйшаму атачэнню Лукашэнкі Васіль Быкаў «зьявіўся паміраць» — менавіта «паміраць» — на радзіму. Таму што — ён так і сказаў: «ты ж ведаеш, калі б Васіль Быкаў памёр у Празе, як бы яго сустракала ўся грамадзкасць на чыгуначным вакзале альбо ў аэрапорце, калі б самалётам, гэта вылілася б у вялікую, можа, маніфэстацыю. А тут — ён прыехаў, сам памёр, усё спакойна».

Заўважым, што гэтыя словы высокапастаўлены чыноўнік лукашэнкаўскай адміністрацыі сказаў на наступны дзень пасля прыезду Васіля ўладзімеравіча ў Менск — калі Быкаў яшчэ ня ведаў, што яго чакае і не плянаваў класьціся ў Бараўляны.

Аднак менавіта ў сьмерці Быкава рэжым бачыў сваю перамогу. І — прысьпешыў яе.

Ліпень 2003 — красавік 2005

ПАСЬЛЯСЛОЎЕ

Першае выданьне кнігі выйшла ў 2004 годзе, яе прэзэнтацыя адбылася ў менскім ДOME літаратара 20 траўня. «У гэтай кнізе што і асаблівае, што захавана гучаньне. Я чую яе — не чытаю яе, а слухаю гэтую кнігу... Карацей кажучы, сэрцам слухаю», — гэтак Рыгор Барадулін вызначыў адметнасьць быкаўскай радыёпубліцыстыкі.

Ідэя кнігі ўзьнікла яшчэ пры жыцьці Быкава; у студзені 2003 году яна абмяркоўвалася з Васілём

Уладзімеравічам у агульных рысах; тады ж пачаўся і збор матэрыялу. Але складаць кнігу давялося ўжо пасля сьмерці пісьменьніка. Імя Васіля Быкава пачало гучаць на хвалях «Свабоды» яшчэ ў 1960-я гады, калі ягоныя творы набылі прызнаньне ў сьвеце.

У 1965 годзе супрацоўнікі «Свабоды» самым непасрэдным чынам паспрыялі таму, каб быкаўскае слова дайшло да чытача ў нескажоным выглядзе — у Мюнхэне, дзе разьмяшчалася штаб-кватэра «Свабоды», была выдадзеная ў непадцэнзурным варыянце аповесьць «Мёртвым не баліць». Ні выдавецкіх зьвестак, ні накладу ў выданьні не пазначана. Цяжка сказаць таксама, колькі асобнікаў трапіла ў Беларусь — сам Васіль Быкаў даведаўся пра выданьне толькі ў апошнія гады жыцьця.

Сваіх карэспандэнтаў у Беларусі радыё тады ня мела і інфармацыю брала пераважна з афіцыйных савецкіх крыніцаў — як партыйных газэтаў, так і літаратурна-мастацкіх часопісаў.

У сьнежні 1966 году ў савецкім друку зьявіўся ліст «Ня вам беларусамі звацца», падпісаны прозьвішчамі васьмёх беларускіх пісьменьнікаў, у тым ліку і В.Быкава. Ліст быў вытрыманы ў традыцыйных савецкіх штампам.

Скіраваны супраць прадстаўнікоў дыяспары, ён ня меў канкрэтнага адрасата (Радыё Свабода там навогул не фігуравала) — але ў гэтым згадваліся некаторыя аўтары радыё. Да напісання гэтага ліста Быкаў ня меў ніякага дачынення, але подпіс, як нам удалося высветліць, сапраўды паставіў. Ліст жа савецкіх пісьменьнікаў супраць Андрэя Сахарава і Аляксандра Салжаніцына, які надрукавалі 1 верасня 1973 году ў органе ЦК КПСС газэце «Правда» і пад якім таксама стаіць прозьвішча Быкава, пісьменьнік не падпісаў — пра свой «подпіс» ён даведаўся з тэлевізійнай перадачы і тады ж скіраваў пратэст у ЦК КПСС з нагоды скарыстання ягонага імя.

У 1967 годзе Быкаў далучыў свой подпіс да ліста Аляксандра Салжаніцына, адрасаванага IV зьезду Саюзу пісьменьнікаў СССР — ліст гэты не друкаваўся ў савецкім друку, але хадзіў у самвыдаце і абмяркоўваўся на хвалях «Свабоды» ды ў заходніх СМІ.

У «свабодзускай» перадачы 1 кастрычніка 1971 году літаратурны крытык, супрацоўнік нью-ёрскага бюро «Свабоды» Станіслаў Станкевіч, аналізуючы працэс дэсталінізацыі ў беларускім грамадстве за часам Хрушчова, адзначаў: «Цяглы і сыстэматычны працэс вызвалення літаратуры зь ейнае службовае ролі партыі, ейны зварот да паўнакроўнага і шырокага адлюстравання жыцця, да разгляданьня літаратурнага мастацтва перш-наперш як мастацтва зь ягонымі апырычонамі й незалежнымі эстэтычнымі функцыямі зазначаўся ў Беларусі адно на парозе 1960-х гадоў. У пляне дэсталінізацыі пачалася тады й рэабілітацыя нацыянальнае існасьці літаратуры, ейны зварот да народных вытокаў і да рэвалюцыйнае спадчыны, да нацыянальнага беларускага патрыятызму... Найбольшы размах дэсталінізацыі й разам зь ім найвышэйшы творчы ўздым мелі месца ў беларускай літаратуры на

працягу ўсяе першай паловы 1960-х гадоў. У гэтым пэрыядзе зьявіліся ў жанры беларускае мастацкае прозы такія выдатныя аповесці й раманы, як «Людзі на балоце» й «Подых навалніцы» Івана Мележа, «Нельга забыць», «Дзікае паляваньне караля Стаха» й «Каласы пад сярпом тваім» Уладзімера Караткевіча, «Трэцяя ракета», «Альпійская баляда» й «Мёртвым не баліць» Васіля Быкава...»

З канца 1980-х гадоў пачалі гучаць і быкаўскія інтэрвію з ацэнкай палітычных падзеяў у Беларусі, у тагачасным СССР і ў сьвеце.

Для разуменьня палітычнага і культурніцкага кантэксту быкаўскай публіцыстыкі трэба вызначыць часавыя межы і этапы апошняй хвалі нацыянальнага Адраджэньня. Пачаткам можна лічыць 1988 год — ад публікацыі артыкулу З.Пазьняка і Я.Шмыгалёва «Дарога ў Курапаты» ў ліпені і ўтварэньня Аргкамітэту БНФ «Адраджэньне» ў кастрычніку (у абедзвюх падзеях Быкаў адыграў вызначальную ролю) — да «рэфэрэндуму» ў траўні 1995 году, калі былі скасаваныя дзяржаўнасьць нацыянальных сымбаль і статус беларускай мовы як адзінай дзяржаўнай. Гэты пэрыяд мае свае этапы. Так, на працягу адносна кароткага часу прадстаўнікі нацыянальнага руху ў найвышэйшым органе заканадаўчай улады маглі, хай і даволі абмежавана, спрыяць беларусізацыі грамадзкага, культурніцкага жыцця краіны і нават дзяржаўных установаў — з пачаткам працы Вярхоўнага Савету 12 скліканьня ў траўні 1990 і больш плённа — з аднаўленьня незалежнасьці ў жніўні 1991 і да абраньня прэзыдэнтам Аляксандра Лукашэнкі ў ліпені 1994. Менавіта ў гэтыя два-тры гады былі пераведзеныя на беларускую мову існыя адукацыйныя ўстановы і створаныя новыя; школьныя праграмы былі ачышчаныя ад праімперскіх камуністычных стэрэатыпаў, былі

надрукавання даследаванні гісторыкаў, зьявіліся новыя беларускія газеты і часопісы, а на міжнароднай арэне Беларусь пачала ўспрымацца як дзяржава з даўняй гісторыяй і багатай культурай. Быкаў вітаў гэты зьмены і адначасна выказваў сумневы ў іх незваротнасьці. Гэты пэсымізм меў рэальны грунт: апазыцыя БНФ не складала нават дзясятай часткі парлямэнту, у бальшыні ж дэпутатаў пракамуністычныя погляды спалучаліся зь непрымальным самай ідэяй беларускага Адраджэньня. Фактычна, Беларусь была адзінай посткамуністычнай краінай на абшарах былога СССР і Ўсходняй Эўропы, дзе найвышэйшыя заканадаўчы орган знаходзіўся пад кантролем тых, хто адмаўляў і дзяржаўнасьць краіны, і дзяржаўнасьць мовы тытульнай нацыі. Бязь веданьня гэтага парадоксу гісторыі нашчадкаў будзе цяжка зразумець шмат якія публіцыстычныя выступы Быкава пачатку 1990-х гадоў. Шмат якія падзеі найноўшай беларускай гісторыі знаходзілі сваё адлюстраваньне і асэнсаваньне ў публіцыстычных выступах Быкава. Іх было даволі шмат, часам некалькі дзясяткаў на год, як артыкулы, так і інтэрвію — на радыё, у газетах (часам ня толькі менскіх, але і маскоўскіх). Сам Быкаў надаваў вялікае значэньне публіцыстыцы, пра гэта сьведчыць і тое, што некаторыя выступы ён уключыў у апошні прыжыцьцёвы збор твораў (1992—1994). Выдаваліся і асобныя зборнікі. Прыкметна, што пасля лістапада 1996 году, калі А.Лукашэнка правёў антыканстытуцыйны пераварот, быкаўская публіцыстыка са старонак беларускіх газэтаў знікае. Пасля выезду ў замежжа ў 1998 годзе Быкаў звяртаецца да суайчыннікаў выключна праз Радыё Свабода.

У гэтай кнізе зьмешчана ня ўсё, што гучала, бо, на жаль, сам архіў рэдакцыі далёка ня поўны (сыстэмна аўдыёархіў Беларускай службы пачаў складацца толькі

ў канцы 1995 году). Напрыклад, мы знайшлі толькі адно інтэрвію Быкава 1991 году — у асабістым архіве ўкладальніка кнігі захавалася некалькі экзэмпляраў так званых «радыёперахопу» перадачаў «Свабоды», які рабіўся адмысловай сакрэтнай службай для найвышэйшых кіраўнікоў і рассылаўся ў ЦК, Савет Міністраў, кіраўніцтву КГБ. У адным з такіх экзэмпляраў, накіраваных старшыні Вярхоўнага Савету Рэспублікі Беларусі, зьмешчанае інтэрвію Быкава. Трэба меркаваць, у «радыёперахопах» былі і іншыя быкаўскія інтэрвію, і застаецца спадзявацца, што ў пэўных установах усьведамляюць каштоўнасьць гэтых дакумэнтаў для гісторыі.

Кніга пераважна складалася паводле аўдыёзапісаў перадачаў, рабочых аўдыёзапісаў, а таксама тэкстаў, якія былі зьмешчаныя на сайце Беларускай «Свабоды» www.svoboda.org

Друкуюцца і некаторыя інтэрвію іншым службам «Свабоды» (гутаркі на Расейскай службе падаюцца на мове арыгіналу).

У кнігу не ўвайшлі літаратурныя творы Быкава, якія гучалі на «Свабодзе», а таксама ягоныя ўспаміны «Доўгая дарога дадому», якія Васіль Уладзімеравіч на працягу сарака перадачаў чытаў у эфіры. Успаміны гэтыя, дарэчы, былі напісаныя ў значнай ступені дзякуючы настойлівым просьбам супрацоўнікаў Беларускай «Свабоды».

Словы Быкава ў ягоных інтэрвію і камэнтарых падаюцца так, як яны прагучалі па «Свабодзе»; ніякіх скарачэньняў не рабілася. Наадварот — калі ўдавалася знайсці арыгінал рабочага запісу, быкаўскія словы ў кнізе падаваліся менавіта згодна з арыгіналам. Часам такія аднаўленьні былі вельмі істотныя, як у выпадку з адным з апошніх інтэрвію Быкава для перадачы «Праскі акцэнт», дзе было яшчэ некалькі ўдзельнікаў — у эфіры

прагучала толькі частка быкаўскіх выказванняў, а ў кнізе падаецца поўны запіс інтэрвію. Меркаваньні іншых удзельнікаў перадачы не прыведзеныя, бо яны запісваліся асобна ад Быкава. Тое ж тычыцца і некаторых іншых перадачаў — напрыклад, перадачы, прысьвечанай Міхаілу Гарбачову. Але там, дзе Быкаў непасрэдна браў удзел у дыскусіі, падаюцца і меркаваньні ягоных суразмоўцаў.

Звычайна слухачы чулі камэнтары Быкава, зробленыя адмыслова для «Свабоды». Але часам гучалі і пераказы некаторых публікацыяў Быкава ў друку. Да прыкладу, у 1995 годзе ў прэсе з’явіўся артыкул «Камунафашызм — новая выбуховая сумесь» (пазьней ён увайшоў у кнігу публіцыстыкі Васіля Быкава «Крыжовы шлях» пад назвай «Чырвона-карычневыя»). На «Свабодзе» ён прагучаў у студзені 1996-га ў пераказе нашага нью-ёрскага карэспандэнта — зразумела, са скарачэньнямі, якіх вымагае спэцыфіка радыйнага жанру. У кнізе матэрыял змешчаны менавіта так, як ён прагучаў у эфіры, як яго пачулі слухачы і сам Быкаў.

У кнізе падаюцца рэпартажы аб падзеях, у якіх удзельнічаў ці да якіх меў непасрэднае дачыненне Быкаў, што дазваляе ўявіць грамадзка-палітычны альбо літаратурны кантэкст; некаторыя рэпартажы падаюцца ў фрагмэнтах, але скарачэньні ў такіх выпадках тычацца не звязаных з Быкавым эпізодаў і не закранаюць сутнасьці падзеяў.

Мы, аднак, палічылі патрэбным даць поўны тэкст перадачы з цыкло «Вострая Брама», якая была прысьвечаная магчымаму прысуджэньню Нобэлеўскай прэміі беларускаму аўтару, таму што ў перадачы выразна адлюстраваны настроі й чаканьні беларускага грамадства, звязаныя найперш зь імем Быкава. Інтэрвію і камэнтары Быкава пазначаныя той датай, калі яны ўпершыню прагучалі ў эфіры і былі пачутыя

слухачамі «Свабоды». Змешчаныя ў кнізе тэксты ахопліваюць вялікае кола падзеяў і імёнаў, што натуральна, калі гаворка ідзе пра асобу такога мастакоўскага і грамадзкага гучаньня, як Быкаў. Некаторыя падзеі і тэрміны, якія былі зразумелыя ў свой час, цяпер вымагаюць камэнтару. Разумеючы, што дасьледаваньне быкаўскай публіцыстыкі наперадзе, мы імкнуліся пазбавіць чытача неабходнасьці зьвяртацца да энцыклапэдычных ці адмысловых выданняў. У іменным паказьніку падаецца асноўны род заняткаў, а таксама пасада асобы на момант, калі яна прыгадваецца ў кнізе.

Большасьць фатаздымкаў друкуецца ўпершыню. Гэтак сама, як і факсыміле некаторых лістоў Васіля Ўладзімеравіча, якія даюць уяўленьне пра ягонае стаўленьне да Радыё Свабода.

С. 10. *...фактычнай самастойнасьці яшчэ няма — і невядома, калі яна будзе...* — Інтэрвію запісвалася да падпісаньня Віскулёўскага пагадненьня аб дэнансацыі СССР 8 сьнежня 1991 г. і яго ратыфікацыі Вярхоўным Саветам Беларусі 10 сьнежня 1991 г.

С. 11. *...распусьціць Вярхоўны Савет і правесьці новыя выбары на шматпартыйнай аснове.* — Прапанова была вылучаная Беларускамі Народнымі Фронтам на надзвычайнай сэсіі Вярхоўнага Савету ў жніўні 1991 г.

С. 21. *...імітацыю ўважаў за сур’ёзную справу, браў у ёй удзел аж да моманту прыняцьця на Вярхоўным Савеце пастановы «Аб увядзеньні ў дзеянне «Закону аб мовах».* — Закон быў прыняты Вярхоўным Саветам 11 скліканьня 26 студзеня 1990 г.

С. 21. *...упершыню ў гісторыі беларускага Вярхоўнага Савету па-беларуску загаварыў яго старшыня...* — Маецца на ўвазе Станіслаў Шушкевіч.

С. 28. ...сярод сотняў вішавальных тэлеграмаў не было прывітаньняў ад старшынні парлямэнту і кіраўніка ўраду. — У чэрвені 1994 г. старшынём Вярхоўнага Савету Беларусі быў Мечыслаў Грыб, старшынём Савету Міністраў — Вячаслаў Кебіч.

С. 33. ...як адмыслова выказаўся ў Менску небезьведомы ўсім «сын рускай і юрыста». — Гэтак назваўся ў адным інтэрвію старшыня Лібэральна-дэмакратычнай партыі Расеі Ўладзімер Жырыноўскі.

С. 53. І калі Гірбачоў паехаў у Рэйк'явік на сустрэчу з Рэйганам... — Сустрэча лідэраў СССР і ЗША адбылася ў кастрычніку 1986 г. у ісьлянцкім Рэйк'явіку і паклала пачатак працэсу раззбраеньня і спынення халоднай вайны.

С. 62. ...самая галоўная праблема... вырашыцца ў другім туры... — У другім туры прэзыдэнцкіх выбараў у Расеі ў ліпені 1996 г. Барыс Ельцын перамог камуніста Генадзя Зюганова і быў пераабраны прэзыдэнтам.

С. 66. Калі Ілюхін у Маскве агучыў пэўныя пляны... — 25 ліпеня 1996 г. старшыня Камітэту ў справе нацыянальнай бяспекі Дзярждумы Расеі Віктар Ілюхін заявіў на прэсавай канфэрэнцыі пра «змову ЦРУ супраць Беларусі», мэта якой — нібыта выклікаць палітычныя страйкі, акцыі вулічнага супрацьстаяньня, у выніку якіх «плянуецца забойства аднаго ці двух лідэраў нацыянальнага руху Беларусі, якім адводзіцца роля пакутнікаў, а арганізатарам забойства будзе абвешчаны прэзыдэнт Лукашэнка» (газэта «Свабода», 30 ліпеня 1996 г.).

С. 125. ...прадстаўнікам французскае амбасады дазволена ўпершыню наведаць Дразды, сваю рэзыдэнцыю. — У 1998 г. амбасадары шэрагу заходніх краінаў былі выселеныя

са сваіх рэзыдэнцыяў у Драздах, дзе месцілася і афіцыйная рэзыдэнцыя Аляксандра Лукашэнка.

С. 128. ...спроба Барыса Мікалаевіча Ельцына ўратавацца ад імпічмэнту... — Камуністы ў Дзярждуме Расеі на працягу 1996–1999 гг. неаднаразова ставілі пытаньне пра імпічмэнт прэзыдэнту і ягоную адстаўку з прычыны слабога здароўя (у лістападзе 1998 г. для рашэньня не хапіла пяці галасоў).

С. 130. ...вядомыя падзеі ў Тбілісі ці ў Рызе... — У красавіку 1989 г. падразьдзяленьні Савецкай Арміі разганалі мітынг у Тбілісі, некалькі чалавек былі забітыя сапэрнымі рыдлёўкамі; у студзені 1991 г. у Вільні і ў Рызе дзеяньні КГБ і МУС СССР супраць прыхільнікаў незалежнасьці Літвы і Латвіі таксама прывялі да чалавечых ахвяраў.

С. 130. ...вядомай змовы Рыбэнтропа-Молатава. — На зьездзе народных дэпутатаў СССР у чэрвені 1989 г. была ўтвораная адмысловае камісія для вывучэньня сакрэтных пратаколаў (дадатку да савецка-нямецкай Дамовы 23 жніўня 1939 г. аб ненападзеньні), якія падзялялі сфэры ўплыву паміж Сталіным і Гітлерам. Факт існаваньня сакрэтных пратаколаў упершыню згадваўся на Нюрнбэрскім працэсе ў 1946 г., аднак на працягу дзесяцігодзьдзяў савецкая гістарыяграфія іх наяўнасьць адмаўляла. У сьнежні 1989 г. Другі зьезд народных дэпутатаў СССР прызнаў існаваньне пратаколаў.

С. 130. ...імпэрская партыя і яе слауты «шосты артыкул» Канстытуцыі. — Гэты артыкул Канстытуцыі СССР замацоўваў «кіроўную ролю» КПСС у вызначэньні ўнутранай і замежнай палітыкі. Ягоная адмена была адным з патрабаваньняў дэмакратычных сілаў; скасаваны ў сакавіку 1990 г.

С. 130. *Гарантам неімтэрскай будучыні тады здавайся высокі шызавалосы гігант...* — Маецца на ўвазе Барыс Ельцын, у той час адзін з кіраўнікоў міжрэгіянальнай дэпутацкай групы, куды ўваходзіў і Васіль Быкаў.

С. 280. *...калі прыходзіць замест выдатнага пісьменьніка Алеся Жука... крыклівая, вісклівая баба...* — На загад Міністэрства інфармацыі ў лютым 2002 г. рэдакцыі літаратурна-мастацкіх часопісаў былі аб'яднаныя ў «рэдакцыйна-выдавецкую ўстанову «Літаратура і мастацтва» (якая называлася таксама «халдыгам»), галоўныя рэдактары выданняў былі замененыя на ляяльных да ўлады асобаў: замест Сяргея Законнікава быў прызначаны Мікола Мятліцкі («Польмя»), замест Алеся Жука — Ніна Чайка («Нёман»), замест Алы Канпелькі — Вячаслаў Дашкевіч («Крыніца»), замест Генрыха Далідовіча — Раіса Баравікова («Малодосць»). Кіраўніком выдавецкай установы быў прызначаны Сяргей Касьян.

С. 288. *...вы тады прапанавалі гімн «Мы выйдзем шчыльнымі радамі».* — Маецца на ўвазе накіраваны ў лістападзе 1991 г. ліст у Вярхоўны Савет з прапановай прыняць у якасці дзяржаўнага гімн на словы Макара Краўцова. Ліст падпісалі Васіль Быкаў, Алесь Адамовіч і Рыгор Барадулін.

С. 310. *...Чэхія выразна акрэсліла сваё стаўленьне да Беларусі й паказала, каго тут не чакаюць...* — У лістападзе 2002 г. Чэхія адмовілася выдаць візу Аляксандру Лукашэнку дзеля наведвання праскага саміту НАТО з удзелам палітычных лідэраў сьвету.

С. 321. *...узнавіць даўнюю традыцыю Масарыкавай рэспублікі.* — Падчас прэзыдэнцтва Томаша Гарыга Масарыка (1918—1935) у праскіх унівэрсытэтах

вучылася шмат беларускіх студэнтаў, чэскі ўрад даваў ім стыпэндыю.

С. 335. *...якім было б стаўленьне Адамовіча да цяперашняй ірацкай вайны?* — Маецца на ўвазе вайсковая апэрацыя ЗША і Вялікабрытаніі ў Іраку ў сакавіку-красавіку 2003 г., у выніку якой быў зьліквідаваны рэжым Садама Хусэйна.

С. 446. *...цырымонію вялі Саюз пісьменьнікаў, Партыя БНФ і некаторыя іншыя арганізацыі.* — Арганізацыю пахаваньня Васіля Быкава ўзялі на сябе прадстаўнікі ПЭН-цэнтру, Саюзу пісьменьнікаў Беларусі, Кансэрватыўна-хрысьціянскай партыі БНФ і Партыі БНФ.

С. 456. *...міліцыя адмыслова стварала заторы на праспэктэ Скарыны і замінала пахавальнай працэсіі.* — У некаторых месцах міліцыя спрабавала перашкодзіць руху жалобнай калёны, адмыслова скіроўваючы на праспэкт аўтамабілі з суседніх вуліцаў. У інтэрвію «Свабодзе» мянчанка Святлана Гаеўская распавяла: «Мы знаходзіліся недзе на Казлова, калі спрабавалі калёну сьціснуць, і побач праходзілі дашнікі, якія кіравалі рухам аўтамабіляў. І ня тое слова, што яны проста накіроўвалі машыны на праспэкт, яны казалі ў рацыі: «Побольше машин! Побольше машин на проспект!» Гэта вельмі нас тады ўразіла».

С. 483. *І вось ён аднойчы даслаў мне ліст...* — Зварот да генэральнага сакратара ЦК КПСС Міхаіла Гарбачова супраць дыскрымінацыі беларускай мовы ў снежні 1986 г. падпісалі 28 прадстаўнікоў інтэлігенцыі, у тым ліку і Васіль Быкаў. Выніку, на які спадзяваліся аўтары, ліст ня даў. Масква скіравала ў Менск адмысловую камісію, падпісантаў выклікалі ў ЦК кампартыі Беларусі

і прапаноўвалі адмовіцца ад подпісу, але ніхто гэтага не зрабіў.

С. 488. *Адразу пасля пахавання ў незалежнай газэце зьявіўся артыкул...* — Артыкул Андрэя Дынька «Большы за Коласа» надрукаваны 27 чэрвеня 2003 г. у газэце «Наша Ніва».

С. 505. *...асабліва калі мець на ўвазе алмацінскія падзеі.* — У снежні 1986 г. група моладзі выйшла на вуліцы Алматы на знак пратэсту супраць прызначэння кіраўніком Казахстана чалавека з Масквы, дзеля абароны казаскай мовы і нацыянальных каштоўнасцяў. Дэманстрацыя была жорстка задушаная падраздзяленнямі КГБ, войска і міліцыі. Паводле грамадзкай камісіі з удзелаў народных дэпутатаў, былі забітыя дзясяткі чалавек. У маскоўскай прэсе зьявіліся абвінавачанні, што шэсьце справакавалі «па-экстрэмісцку настроеныя нацыяналістычныя элементы». Са словаў Зянона Пазьняка, у красавіку 1988 г. кіраўніцтва ЦК КПБ на Ўсходніх могілках рыхтавала аналягічную акцыю, у выніку якой нацыянальны і дэмакратычны рух у Беларусі павінен быў быць спынены.

С. 514. *...гэта выявілася на працэсе, які Канстытуцыйны суд вяршыў над КПСС.* — З 26 траўня да 30 лістапада 1993 г. Канстытуцыйны суд Расейскай Фэдэрацыі разглядаў справу аб канстытуцыйнасці ўказаў прэзідэнта Расейскай Фэдэрацыі аб забароне КПСС і кампартыі Расеі. Было вынесена рашэнне, якое ў хуткім часе дазволіла аднавіць дзейнасць кампартыі.

С. 514. *...тое ж будзе і з апошнімі «героямі» мяцяжу Хасбулатава і Руцкога...* — У кастрычніку 1993 г. у Маскве падчас супрацьстаяння прэзідэнта Расеі Ельцына і кіраўніцтва Вярхоўнага Савету былі забітыя

некалькі дзясяткаў (па іншых звестках — некалькі сотняў) чалавек. Старшыня Вярхоўнага Савету Хасбулатаў і віцэ-прэзідэнт Руцкой, а таксама некаторыя іншыя арганізатары мяцяжу былі арыштаваныя, але затым крымінальная справа была спыненая.

С. 517. *...тое, што адбываецца ў Беларусі зь літаратурай, я маю на ўвазе канкрэтны літаратурны твор Святланы Алексіевіч — «Цынкавыя хлопчыкі»...* — Удзельнік савецкай інтэрвэнцыі ў Аўганістане і маці аднаго з загінулых савецкіх салдат падалі ў суд пазоў да пісьменьніцы Святланы Алексіевіч аб абароне гонару і годнасці, бо пабачылі ў кнізе «Цынкавыя хлопчыкі» скажэнне фактаў. Суд Цэнтральнага раёну Менску з 19 студзеня да 8 снежня 1993 г. разглядаў пазоў і часткова яго задаволіў, двойчы адхіліўшы хадаўніцтва абаронцаў Алексіевіч аб правядзенні літаратурнаўчай экспертызы.

С. 573. *...Дачыненні Быкава і Салжаніцына, напачатку вельмі прязныя, ужо не аднавіліся...* — Звесткі пра тое, што Быкаў не падпісваў ліст супраць Салжаніцына і Сахарава, а таксама тэксты Быкава пра Салжаніцына, зьмешчаныя ў гэтай кнізе, укладальнік летам 2004 г. перадаў Аляксандру Салжаніцыну. У адказ Салжаніцын сказаў, што ведае пра акалічнасці зьяўлення таго ліста і што не трымае на Быкава ніякай крыўды.

Мы выказваем удзячнасць Ірыне Міхайлаўне Быкавай, Уладзімеру Арлову і Рыгору Барадуліну за дапамогу ў падрыхтоўцы гэтай кнігі, а таксама Генадзю Бураўкіну і Зянону Пазьняку за лісты Васіля Быкава.

Сяргей Навумчык

А

Абакунчык Галіна, журналістка Радыё Свабода 379, 399, 423, 434, 459, 470, 473, 481
Абламейка Андрэй, уніяцкі сьвятар 409, 426, 498, 596
Абламейка Сяргей, журналіст Радыё Свабода 273, 309, 333, 533, 568, 574
Адамкус Валдас, прэзыдэнт Літвы 545
Адамовіч Алесь, пісьменьнік 14, 15, 52–54, 83, 108, 109, 129, 139, 220, 226, 227, 229, 241, 335, 336, 380, 416, 483, 486, 506, 532, 533, 555, 564, 566, 569, 571, 594, 636
Адамовіч Антон, літаратуразнаўца, дзеяч беларускай дыяспары ў ЗША 126
Адамовіч Славамір, пісьменьнік 105, 548
Адамчык Вячаслаў, пісьменьнік 531, 544–546, 586
Ажэшка Эліза, польская пісьменьніца 389
Айзенштадт Галіна, журналістка Радыё Свабода 546
Айнштайн Альбэрт, нямецкі фізык 595
Айтматаў Чынгіз, кіргіскі пісьменьнік 139
Аксак Валянціна, журналістка Радыё Свабода 183, 233, 302, 382
Аксаміт Мікалай, дэпутат апазыцыі БНФ у Вярхоўным Савеце 12 скліканьня 35
Акуджава Булат, расейскі паэт, бард 78, 79
Акулін Эдуард, пісьменьнік 201
Алексіевіч Сьвятлана, пісьменьніца 96, 110, 175, 206, 436, 517, 518, 639
Алін Урбан, лідэр сацыял-дэмакратычнай партыі Швэцыі 208
Аляксандрава Вера, расейская літаратуразнаўца 363
Аляхновіч Францішак, пісьменьнік 105
Андропаў Юры, генэральны сакратар ЦК КПСС 275
Анікейчык Анатоль, скульптар 269
Антанавічус Альгімантас, літоўскі перакладчык 406

Антановіч Іван, загадчык аддзелу культуры ЦК КПБ 499
Антанян Андранік, літаратурны крытык 99
Антончык Сяргей, дэпутат апазыцыі БНФ у Вярхоўным Савеце 12 скліканьня 35
Апуціс Юозас, літоўскі пісьменьнік 406
Арлоў Уладзімер, пісьменьнік 72, 97, 118, 231, 354, 355, 373, 396, 433, 499, 548, 639
Арсеньнева Натальля, пісьменьніца 126
Архангельскі Аляксандар, расейскі журналіст 323
Аскоцкі Валянцін, расейскі пісьменьнік 181, 414, 475
Астапчык Сяргей, навуковец 41
Астаф'еў Віктар, расейскі пісьменьнік 131, 161, 227, 506, 569
Астраўцоў Сяргей, журналіст Радыё Свабода 388
Аўсіевіч Надзея, старшыня пінскай арганізацыі «Калегіюм» 206
Афанасьев Юры, расейскі гісторык, народны дэпутат СССР 129
Афнагель Яўген, актывіст БНФ 191
Ахматава Ганна, расейская паэтка 141, 182

Б

Бабурын Уладзімер, журналіст Расейскай службы Радыё Свабода 157, 158, 161–164, 166, 169, 172–175
Багдановіч Максім, пісьменьнік 78, 371, 487, 489
Багушэвіч Францішак, пісьменьнік 71
Бажко Алесь, пісьменьнік 545
Бакланаў Грыгоры, расейскі пісьменьнік 109, 131, 161, 415
Балютавічуге Эяна, літоўская пісьменьніца 99
Баравікова Раіса, пісьменьніца 636
Барадуліна Валянціна, жонка Рыгора Барадуліна 497
Барадулін Рыгор, пісьменьнік 29, 46, 74, 78, 81, 117, 144, 181, 196–202, 207, 233, 282, 288, 304, 309, 313, 343, 344, 372, 378, 396, 411, 416, 422, 442, 443, 446, 451, 475, 477, 480, 493, 496, 498, 538, 551, 559, 592, 594, 620, 627, 636, 639
Барташ Юлія, загадчыца беларускага аддзелу кнігарні «Цэнтральная» 399
Барткевіч Лявон, сьпявак 62

Бартосік Зьміцер, бард, журналіст *101, 230*
Баршчэўскі Лявон, дэпутат апазыцыі БНФ у Вярхоўным
Савеце 12 скліканьня *35*
Барэйка Язэп, журналіст Радыё Свабода *529*
Барысевіч Юрась, пісьменьнік *244*
Басальга Ўладзімер, мастак *429*
Беленькі Юрась, дэпутат апазыцыі БНФ у Вярхоўным
Савеце 12 скліканьня, намесьнік старшыні Кансэрватыўна-
хрысьціянскай партыі БНФ *35, 191*
Бёль Гайнрых, нямецкі пісьменьнік *241*
Бельскі Ўладзімер, міністар інфармацыі, дыплямат *77, 590*
Беразоўскі Барыс, расейскі бізнэсовец *174*
Бірыла Мікалай, мовазнаўца *441*
Бірыла Эмілія, жыхарка Менску *441*
Берыя Лаўрэнці, кіраўнік савецкіх карных органаў *38*
Бітаў Андрэй, пісьменьнік, прэзыдэнт Расейскага ПЭН-
цэнтру *182, 183*
Бічэль Данута, пісьменьніца *283, 284, 377*
Болтач Валянцін, пісьменьнік *302*
Бондар Таіса, пісьменьніца *127, 283*
Бондараў Юры, расейскі пісьменьнік *146, 161*
Бражэнас Пятрас, літоўскі пісьменьнік *406*
Бродзкі Іосіф, расейскі паэт *103*
Брыль Янка, пісьменьнік *103, 146, 280, 281, 389, 545*
Брэжнеў Леанід, генэральны сакратар ЦК КПСС *275*
Будны Сымон, асьветнік, рэлігійны рэфарматар *429*
Бузук Расьціслаў, намесьнік загадчыка аддзелу ЦК КПБ
121, 574
Булахаў Дзьмітры, дэпутат Вярхоўнага Савету 12 склікань-
ня, аўтар пастановаў ВС аб неправадзеньні рэфэрэндуму аб
датэрміновых выбарах *41*
Булгакаў Міхаіл, расейскі пісьменьнік *231*
Бунін Іван, расейскі пісьменьнік *139, 141, 182, 373, 509,*
526, 594
Буран Барыс, літаратурны крытык *608*
Бураўкін Генадзь, пісьменьнік, дзяржаўны дзеяч *145, 146,*
154, 183–185, 233, 282, 283, 302, 333, 341, 372, 387, 396, 413,
416, 446, 451, 475, 487, 498, 619, 639

Бутэвіч Анатоля, міністар культуры і друку *77*
Буш Джордж (малодшы), прэзыдэнт ЗША *322, 328*
Быкава Антаніна, жонка брата Васіля Быкава *495*
Быкава Валянціна, сястра Васіля Быкава *199, 401, 496*
Быкава Ірына, жонка Васіля Быкава *91, 107, 108, 114, 219,*
309–311, 330–332, 344, 358, 372, 382, 396, 397, 407, 418,
421, 422, 424, 425, 427, 430, 433, 437, 442, 456, 458, 475, 497,
538, 543, 549, 551, 559, 564, 570, 573, 575, 576, 578, 579, 581,
586, 590, 592, 593, 596–605, 610, 613–617, 619, 620, 622, 629
Быкава Марыя, зямлячка Васіля Быкава *497*
Быкаў Васіль, сын Васіля Быкава *580, 601*
Быкаў Мікалай, брат Васіля Быкава *199, 266*
Быкаў Сямён, жыхар вёскі Бычкі Вушацкага раёну *495*
Быкаў Сяргей, сын Васіля Быкава *372, 397, 408, 409, 421,*
433, 475, 497, 579, 599, 601
Быкаў Сяргей, унук Васіля Быкава *601*
Бэндэ Лукаш, літаратуразнаўца *294*
Бялоў Васіль, расейскі пісьменьнік *569*
Бяляцкі Алесь, кіраўнік праваабарончай арганізацыі
«Вясна» *397*
Бярдзязеў Мікалай, расейскі філэзаф *241*

В

Вайль Пётар, журналіст Расейскай службы Радыё Свабода
67, 376
Валавік Андрэй, дыплямат *616, 618*
Валкагонаў Дзьмітры, расейскі палітык, гісторык *373*
Валошын Аляксандар, кіраўнік адміністрацыі прэзыдэнта
Расеі *461*
Валошын Максімільян, расейскі паэт *577*
Варашыльскі Віктар, польскі пісьменьнік *241*
Варонежцаў Юры, народны дэпутат СССР *129*
Варфаламеева Вераніка, загадчыца беларускага аддзелу
кнігарні «Сьветач» *400*
Васілеўскі Алесь, журналіст Радыё Свабода *50*
Васільеў Барыс, расейскі пісьменьнік *598*
Ваўранюк Мікола, журналіст Радыё Свабода *10*

Вашкевіч Іван, старшыня Канфэдэрацыі творчых саюзаў
430
Верас Ларыса, журналістка Радыё Свабода 9, 529
Вештарт Мікола, слухач Радыё Свабода 530
Вінярскі Мікаэль, швэдзкі журналіст 205, 207
Вітка Васіль, пісьменьнік 282
Віцьбіч Юрка, пісьменьнік 126
Волгін Ігар, расейскі літаратуразнаўца 112
Восіпава Марыя, удзельніца менскага падполья ў другую
ўсясьветную вайну 264
Вэсэлы Любаш, супрацоўнік чэскага дабрачыннага фонду
«Людзі ў бядзе» 329
Высоцкі Ўладзімер, расейскі паэт, бард 78
Вярцінскі Анатоль, пісьменьнік, дэпутат Вярхоўнага Савету
12 скліканьня 234, 261
Вячорка Вінцук, старшыня Партыі БНФ 205, 206, 208, 397,
403

Г

Габрусеў Сяргей, народны дэпутат СССР 129
Гавэл Вацлаў, прэзыдэнт Чэхіі 153, 247–252, 254, 255, 310,
320–322, 350, 374, 417, 488, 489, 562, 620
Гаеўская Святлана, жыхарка Менску 637
Галіч Аляксандар, расейскі паэт, бард 78, 170
Галсуорсі Джон, ангельскі пісьменьнік 415
Гарбачоў Міхаіл, генэральны сакратар ЦК КПСС, прэзы-
дэнт СССР 14, 15, 20, 53, 130, 222, 225–229, 398, 482, 484–
486, 505, 506, 517, 632, 634, 637
Гарбачоў Міхаіл, расейскі перакладчык 140
Гарсія Маркес Габрыель, каломбійскі пісьменьнік 99
Гарун Алесь, пісьменьнік 20
Гарэцкі Радзім, навуковец 41, 402, 403
Гасьцюхін Уладзімер, кінаактор 79
Гэбэльс Ёзэф, ідэоляг у фашыстоўскай Нямецчыне 69, 125,
339
Гёрынг Гэрман, райхсмаршал у фашыстоўскай Нямецчыне
69
Гётэ Ёган Вольфганг, нямецкі паэт 345

Гедройц Валеры, намесьнік міністра культуры 395, 476
Гелеруп Карл Адольф, дацкі пісьменьнік 99
Геніюш Ларыса, пісьменьніца 20, 72, 231, 378
Геніюш Іван, муж Ларысы Геніюш 20
Геніюш Юрка, сын Ларысы Геніюш 378
Герасімаў Аляксандар, расейскі журналіст 471, 472
Германовіч Язэп, уніяцкі сьвятар 579
Гермянчук Ігар, дэпутат апазыцыі БНФ у Вярхоўным
Савеце 12 скліканьня, рэдактар газэты «Свабода» 35
Гілевіч Ніл, пісьменьнік 41, 280, 282, 283
Гіль Мікола, пісьменьнік 261
Гітлер Адольф, дыктатар у фашыстоўскай Нямецчыне 69,
124, 204, 635
Гойбнэр Крыстафэр, старшыня нямецкага Фонду
прымірэньня 417
Голуб Юрка, пісьменьнік 388, 389
Голубеў Валянцін, дэпутат апазыцыі БНФ у Вярхоўным
Савеце 12 скліканьня 35
Гомбаш Любамір, чэскі журналіст 407
Гоўкінг Стывэн, ангельскі фізык 596
Грамыка Андрэй, дыплямат, старшыня Прэзыдыюму
Вярхоўнага Савету СССР 267, 268
Грахоўскі Сяргей, пісьменьнік 311, 312
Грыб Мечыслаў, старшыня Вярхоўнага Савету 12 склікань-
ня 634
Гуляка Леанід, міністар культуры, старшыня ўрадавай
камісіі для пахаваньня Васіля Быкава 385, 395, 396, 408,
409, 453, 602, 607, 618
Гэгель Георг, нямецкі філэзаф 327
Гэмінгўэй Эрнэст, амэрыканскі пісьменьнік 109, 110, 147,
148, 178, 543, 558
Гюнтэр Барыс, дэпутат апазыцыі БНФ у Вярхоўным
Савеце 12 скліканьня 35

Д

Дабравольскі Аляксандар, народны дэпутат СССР 129
Дадашызэ Ілья, журналіст Расейскай службы Радыё
Свабода 158, 160, 165, 170, 171, 173, 175

Далідовіч Генрых, пісьменьнік 234, 636
Дантэ Аліг’еры, італьянскі паэт 219
Данчык (Андрусішын Багдан), сьпявак, журналіст Радыё Свабода 62
Дастаеўскі Фёдар, расейскі пісьменьнік 112, 344, 367, 441, 509, 516, 523
Дашкевіч Вячаслаў, пісьменьнік 302, 303, 636
Дашук Віктар, кінарэжысэр 205, 206
Джойс Джэймс, ірляндзкі пісьменьнік 176
Дзейка Лявон, дэпутат апазыцыі БНФ у Вярхоўным Савеце 12 скліканьня 35
Дзякава Алена, расейская журналістка 158, 159, 163, 164, 168, 171, 175
Дзядкоў Ігар, расейскі літаратурны крытык 113, 114
Дзядкова Тамара, жонка Ігара Дзядкова 114
Дзямідава Ала, расейская акторка 373
Дзяржынскі Фэлікс, кіраўнік Усерасейскай надзвычайнай камісіі для барацьбы з контррэвалюцыяй 463
Дравіч Анджэй, польскі літаратурны крытык, перакладчык 241
Дражын Уладзімер, віцэ-прэм’ер 394
Дракахруст Юры, журналіст Радыё Свабода 335, 444
Дубавец Сяргей, літаратурны крытык 95, 230, 367, 541, 544, 548—550, 553
Дубянецкі Міхась, дырэктар выдавецтва «Мастацкая літаратура» 118
Дувэ Фраймут, упаўнаважаны АБСЭ ў пытаннях свабоды друку 449, 608
Дынько Андрэй, рэдактар газеты «Наша Ніва» 288—290, 292, 295, 296, 397, 477, 638

Е

Ельцын Барыс, расейскі палітык, прэзыдэнт Расейскай Фэдэрацыі 14, 62, 63, 107, 128, 149, 241, 634, 635, 636
Емяльянаў, аднапалчанін Васіля Быкава 326
Ерафееў Венядзікт, расейскі пісьменьнік 82, 164, 220, 569
Еўтушэнка Яўгені, расейскі паэт 373

Ж

Жаліф Ані, жонка амбасадара Францыі ў Беларусі 405
Жана д’Арк, нацыянальная гераіня Францыі 231
Жвір Андрусь, вэбмайстар сайту «Беларуская палічка» 464, 465
Жданко Валянцін, журналіст Радыё Свабода 185, 214
Жук Алесь, пісьменьнік 280, 281, 636
Жукаў Георгі, маршал Савецкага Саюзу 267, 268
Жураўкова Тацяна, судзьдзя ў Віцебску 462
Жырыноўскі Ўладзімер, расейскі палітык 62, 508
Жычка Хведар, пісьменьнік 127

З

Зааралэк Любамір, чэскі палітык 187
Заблоцкі Ўладзімер, дэпутат апазыцыі БНФ у Вярхоўным Савеце 12 скліканьня 35
Зайка Віталь, гісторык, дзеяч беларускай дыяспары ў ЗША 479
Зайцаў Сяргей, пісьменьнік 613
Законьнікава Алена, мастачка 550
Законьнікаў Сяргей, пісьменьнік 145, 277, 279—282, 284, 372, 386, 427, 451, 475, 489, 490, 498, 609, 636
Залуцкі Іосіф, дырэктар НДІ ў Бараўлянах 624
Зальгін Сяргей, расейскі пісьменьнік 572
Захарка Васіль, прэзыдэнт Рады БНР 591
Зданевіч Лявонці, дэпутат апазыцыі БНФ у Вярхоўным Савеце 12 скліканьня 35
Знаткевіч Аляксей, журналіст Радыё Свабода 324
Зюганаў Генадзь, лідэр Расейскай камуністычнай партыі 62, 63, 508

І

Іваноўскі Вітольд, журналіст 389
Іванчыкава, супрацоўніца Міністэрства ўнутраных справаў 468
Івашкевіч Віктар, намеснік старшыні Партыі БНФ 191

Ллюхін Віктар, расейскі палітык 55, 634
Іпатава Вольга, пісьменьніца 127, 234

К

Кабанчук Вадзім, актывіст Маладога Фронту 87, 88
Кавалёў Сяргей, расейскі праваабаронца, палітык 224
Казіятка Юры, палітычны аглядальнік Белтэлерадыёкампаніі 183
Казлоў Віктар, дыплямат 618
Казько Віктар, пісьменьнік 279
Калесьнік Уладзімер, пісьменьнік 183
Калінін Міхаіл, савецкі камуністычны дзеяч 463
Каліноўскі Валер, журналіст Радыё Свабода 408, 440, 456, 467, 471, 475, 497
Каліноўскі Кастусь, кіраўнік нацыянальна-вызвольнага паўстаньня 1863–1864 гг. 201, 230, 429, 487
Кандратовіч Аляксандар, расейскі літаратурны крытык 546, 573
Камю Альбэр, французскі пісьменьнік 109, 113, 162, 242, 367
Канпелька Ала, пісьменьніца 636
Карагін Уладзімер, старшыня Саюзу прадпрымальнікаў 41
Каракін Юры, расейскі літаратуразнаўца, народны дэпутат СССР 241
Караткевіч Вольга, журналістка Радыё Свабода 154, 191, 205, 206, 208, 247, 248, 259, 280
Караткевіч Уладзімер, пісьменьнік 202, 285, 344, 345, 425, 429, 499, 500, 531, 586, 629
Карбалевіч Валер, журналіст Радыё Свабода 450, 452, 454, 455
Карл XVI Густаў, кароль Швэцыі 100
Карманаў Юрась, журналіст Радыё Свабода 87
Кармілкін Уладзімер, фатограф, актывіст БНФ 304–306
Карней Ігар, журналіст Радыё Свабода 282, 494
Карніенка Віктар, народны дэпутат СССР 129
Карп Марэк, польскі палітоляг 256
Карпенка Генадзь, дэпутат Вярхоўнага Савету 12 і 13 скліканьня 41, 252, 619

Карпюк Аляксей, пісьменьнік 178, 389
Кастра Фідэль, кубінскі дыктатар 314
Касьцян Сяргей, дэпутат Палаты прадстаўнікоў 276, 279, 283, 636
Катаеў Валянцін, расейскі пісьменьнік 301
Квяткоўскі Севярын, журналіст Радыё Свабода 418
Кебіч Вячаслаў, старшыня Савету міністраў 634
Кенэдзі Джон, прэзыдэнт ЗША 508
К’еркегор Сёрэн, дацкі філэзаф 243
Кім Ір Сэн, карэйскі дыктатар 325
Кіпель Вітаўт, дырэктар Беларускага Інстытуту Навукі і Мастацтва ў Нью-Ёрку 110, 126, 363, 364, 479
Кіпель Зора, літаратуразнаўца 364
Кіплінг Рэд’ярд, брытанскі пісьменьнік 105
Кіраў Сяргей, савецкі камуністычны дзеяч 463
Кіркевіч Марыя, слухачка Радыё Свабоды 529
Кірыенка Сяргей, расейскі палітык 107
Кіт Барыс, навуковец 271, 329, 344, 563, 584, 604
Колас Якуб, пісьменьнік 335, 419, 424, 426, 429, 488, 638
Корці Элена, італьянская перакладчыца 217, 437, 559, 560
Корці Марыё, дырэктар Расейскай службы Радыё Свабода 561
Крапіва Кандрат, пісьменьнік 334, 586
Краўчанка (Абламейка) Вольга, супрацоўніца радыё Свабода 575, 578, 580, 581, 585, 590, 591, 594, 597, 602, 605
Краўцоў Макара, пісьменьнік 510
Крывічанін Лявон, пісьменьнік 126
Крыжаноўскі Мікалай, дэпутат апазыцыі БНФ у Вярхоўным Савеце 12 скліканьня 35
Крыштапайце Дануце, літоўская перакладчыца 406
Крэскі Ірына, загадчыца «Кнігарні пісьменьніка» 400
Крэчэўскі Пётра, прэзыдэнт Рады БНР 591
Кудравец Анатоля, пісьменьнік 234, 397, 430
Кузьмін Аляксандар, сакратар ЦК КПБ 425
Куляшоў Аркадзь, пісьменьнік 183
Купала Янка, пісьменьнік 20, 62, 64, 65, 97, 284, 335, 352, 424, 429, 487
Купрын Аляксандар, расейскі пісьменьнік 182, 373

Кучма Леанід, прэзыдэнт Украіны 544
Кшыван Андрэас, супрацоўнік Эўрапейскага адукацыйнага
цэнтру 222, 272, 273

Л

Лабадзенка Глеб, вучань Нацыянальнага гуманітарнага
ліцэю 390, 391
Лабковіч Вадзім, актывіст Маладога Фронту 87, 88
Лазараў Лазар, расейскі літаратурны крытык 109, 113, 131,
475
Лакшын Уладзімер, расейскі літаратурны крытык 546
Лапатка Якуб, перакладчык 91, 142
Ластоўскі Вацлаў, пісьменьнік, прэм'ер-міністар Беларускай
Народнай Рэспублікі 20
Латыпаў Урал, кіраўнік прэзыдэнцкай адміністрацыі 461,
602, 619
Лаўтэнбэрг Франк, сэнатар ЗША 117
Леанарда да Вінчы, італьянскі мастак 301
Леановіч Віталь, пэнсіянэр зь Віцебску 183, 184
Лебедзь Аляксандар, расейскі палітык 62
Ленін Уладзімер, заснавальнік савецкай таталітарнай
дзяржавы 258, 323
Ліна Вяйнэ, фінскі пісьменьнік 142
Лінд Анна, міністар замежных справаў Швэцыі 296
Ліхтаровіч Георгі, фотамастак 47
Лойка Алег, пісьменьнік, літаратуразнаўца 234
Лужкоў Юры, мэр Масквы 180
Лукашук Аляксандар, дырэктар Беларускай службы Радыё
Свабода 6, 13, 46, 62, 74, 81, 91, 92, 97, 106, 114, 131, 147,
176, 220, 235, 246, 249–254, 256, 261, 267, 288, 289, 292, 294,
297, 309, 323, 330–331, 346, 350, 352, 354, 355, 357, 359, 361,
362, 365–367, 369, 373, 396, 408, 417, 418, 421, 422, 424, 425,
433, 450, 452, 453–455, 488, 504, 507, 508, 523, 538, 576, 579,
581, 602, 615, 616, 618, 620
Лукашук Сьвятлана, жонка Аляксандра Лукашука 581
Лукашэнка Аляксандар, прэзыдэнт Рэспублікі Беларусь 35,
63, 123–125, 146, 149, 164, 165, 172–175, 180, 182, 183, 194,
207, 213–215, 222, 224, 228, 245, 258, 272, 273, 275–278,

296, 306, 328, 336, 338, 374, 382, 384, 385, 393–395, 408, 409,
412, 435, 438, 440–442, 444, 446, 447, 452, 453, 456, 457, 468,
478, 480, 481, 496, 543, 556, 603, 607, 608, 613, 614, 619, 629,
630, 634, 636

Лукша Валянцін, пісьменьнік 314, 613
Луцкевіч Антон, старшыня Рады міністараў БНР 578
Луцкевіч Іван, публіцыст, палітычны дзеяч 578
Лучанок Ігар, кампазытар 313, 314, 613
Лынькоў Міхась, пісьменьнік 280
Лябедзька Анатоля, дэпутат Вярхоўнага Савету 12 і 13
скліканьняў, старшыня Аб'яднанай грамадзянскай партыі
252, 254
Лявонаў Міхаіл, дырэктар Менскага трактарнага заводу
457
Ляпёшкін Уладзімер, пісьменьнік 542
Ляшчынскі Юрка, журналіст Радыё Свабода 10

М

Мазай Ніна, намесьніца старшыні Савету міністраў БССР
262
Максімук Ян, супрацоўнік Радыё Свабода 544
Маккэйн Джон, сэнатар ЗША 306
Малашка Віталь, дэпутат апазыцыі БНФ у Вярхоўным
Савеце 12 скліканьня 35
Ман Томас, нямецкі пісьменьнік 176, 236
Мао Цзэ Дун, камуністычны кіраўнік Кітаю 172, 325
Марачкін Аляксей, мастак 403
Маркаў Георгі, старшыня Саюзу пісьменьнікаў СССР 81
Маркевіч Мікола, дэпутат апазыцыі БНФ у Вярхоўным
Савеце 12 скліканьня 35
Марчук Георгі, дырэктар выдавецтва «Мастацкая літарату-
ра» 72, 77, 127, 146
Маршал Джордж, амэрыканскі генэрал, дзяржсакратар
ЗША 338
Масарык Томаш, прэзыдэнт Чэхаславацкай 256, 636
Маскалёва Галіна, фотамастачка 206
Масьлюк Валер, тэатральны рэжысэр 81

Матавелава Кацярына, вучаніца Нацыянальнага гуманітарнага ліцэю 390, 392
Магукоўскі Мікалай, журналіст, драматург 266, 556
Маўр Янка, пісьменьнік 183
Маці Тэрэза, ляўрэат Нобэлеўскай прэміі міру 231
Машэраў Пётар, першы сакратар ЦК КПБ 443
Мележ Іван, пісьменьнік 183, 231, 281, 389, 629
Мікалай, мітрапаліт Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы 101
Мілаш Чэслаў, польскі паэт 104
Мілошавіч Слабадан, прэзыдэнт Югаславіі 170
Мільштэйн Ілья, расейскі журналіст 467
Міхалевіч Алесь, актывіст Партыі БНФ 329
Міхалюк Ларыса, дзяячка беларускай дыяспары ў Вялікабрытаніі 117
Міцкевіч Адам, паэт 371
Молатаў Вячаслаў, савецкі камуністычны дзеяч 130, 635
Моцарт Вольфганг Амадэй, аўстрыйскі кампазытар 301
Мудроў Вінцэсь, журналіст Радые Свабода 463
Мулявін Уладзімер, кіраўнік ансамблю «Песьняры» 425
Мэры Ленарт, прэзыдэнт Эстоніі 530, 562
Мядзьведзеў Рой, расейскі гісторык 672
Мядзьведзь Вячаслаў, украінскі пісьменьнік 412
Мятліцкі Мікола, пісьменьнік 279, 281, 510

Н

Наварыч Алесь, пісьменьнік 27
Навіцкі Генадзь, прэм'ер-міністар 394
Навумаў Уладзімер, міністар унутраных справаў 468
Навуменка Іван, пісьменьнік 127
Навумчык Іосіф, старшыня віцебскай абласной арганізацыі Таварыства беларускай мовы 479, 480
Навумчык Сяргей, дэпутат апазыцыі БНФ у Вярхоўным Савеце 12 скліканьня, журналіст Радые Свабода 28, 35, 41, 46, 66–68, 83, 118, 129, 149, 180, 187, 194, 225, 247–251, 254, 255, 257, 277, 288–297, 299, 304, 310–312, 318, 319, 325, 328, 330–332, 340, 341, 350, 351, 354, 357–359, 362–364,

366, 369, 370, 372, 373, 407, 418, 421, 422, 424, 480, 482, 489, 491, 496, 498, 540, 546, 548, 549, 551–554, 557, 559, 565, 576, 579–582, 588, 591, 593, 594, 597, 598, 600, 602, 604, 607, 616
Наўман Сіла, швэдзкая перакладчыца 206
Невяроўскі Альгерд, журналіст Радые Свабода 145, 402
Нікітчанка Іван, член-карэспандэнт Акадэміі Навук 29
Новікаў Яўген, палітычны камэнтатар Белтэлерадыёкампаніі 283
Нопфлер Марк, брытанскі музыка 231
Носік Барыс, расейскі пісьменьнік 373
Нявыглас Генадзь, сакратар Савету бясьпекі 447, 456, 458
Някляеў Уладзімер, пісьменьнік 397
Някрасаў Віктар, расейскі пісьменьнік 161
Някрасаў Мікалай, расейскі паэт 65

О

Оруэл Джордж, брытанскі пісьменьнік 176–179, 243, 268, 439, 559
Освальд Лі, забойца амэрыканскага прэзыдэнта 508

П

Пагроцкі Лейф, швэдзкі міністар 206
Падгайны Міхаіл, міністар інфармацыі 276
Пазынякоў Міхаіл, пісьменьнік 613
Пазыняк Зянон, старшыня апазыцыі БНФ у Вярхоўным Савеце 12 скліканьня, старшыня Кансэрватыўна-хрысьціянскай партыі БНФ 9, 13, 29, 35, 41, 46, 66–68, 98, 117, 121, 189, 211, 226, 230, 237–239, 241, 252, 256, 261, 262, 265, 298, 304, 305, 309, 312, 323, 344, 345, 371, 412, 479, 491, 504–507, 554, 567, 568, 591, 608, 620, 629, 638, 639
Паклонская Вера, вучаніца Нацыянальнага гуманітарнага ліцэю 390, 391
Палонэ Франк, кангрэсмэн ЗША 117
Паніка Крыстафэр, супрацоўнік місіі АБСЭ 191
Панкратава Алена, журналістка Радые Свабода 272, 274
Панчанка Пімен, пісьменьнік 37, 333
Папін Васіль, супрацоўнік пракуратуры 87

Папкоў Сяргей, дэпутат апазыцыі БНФ у Вярхоўным Савеце 12 скліканьня 35
Парамонаў Барыс, журналіст Расейскай службы Радыё Свабода 111, 112
Парфёнаў Леанід, расейскі журналіст 469
Пастэрнак Барыс, расейскі паэт 141, 201
Паўка Павал, прафэсар, загадчык хірургічнай клінікі ў Празе 621, 624
Паўлычка Зьмітро, украінскі паэт 475
Пашкоў Генадзь, пісьменьнік 613
Пашкевіч Алесь, пісьменьнік 234, 394, 396, 409, 410, 412—414, 416, 417, 426, 441—443, 475—478
Пентка Раман, уніяцкі сьвятар 579
Пірштук Баляслаў, старшыня Салігорскага райвыканкаму 438
Пісьмянкоў Алесь, пісьменьнік 303
Плакс Дзьмітры, пісьменьнік 206
Плыткевіч Сяргей, журналіст Радыё Свабода 37
Плятон, антычны філёзаф 321
Пол Пот, камбаджыйскі дыктатар 325
Понтапідан Гэнрык, дацкі пісьменьнік 99
Праханаў Аляксандар, расейскі пісьменьнік, рэдактар газэты «Завтра» 302
Пруст Марсэль, французскі пісьменьнік 176
Прыгара (Навумчык) Галіна, журналістка Радыё Свабода 117, 126, 204, 328, 478, 549, 581, 596, 618
Пузыня Ўладзімер, музыка 305
Пукст Рыгор, кампазытар 352
Пуцін Уладзімер, прэзыдэнт Расейскай Фэдэрацыі 180, 187, 194, 273, 322, 328, 412, 583
Пяленська Аксана, журналістка Ўкраінскай службы Радыё Свабода 314
Пяткевіч Алесь, журналіст Радыё Свабода 334
Пяткевіч Натальля, прэсавая сакратарка прэзыдэнта Рэспублікі Беларусь 385, 393, 395, 607
Пятровіч Барыс, пісьменьнік 385
Пячэньнікаў Валеры, сакратар ЦК КПБ 504

Р

Радкевіч Алена, журналістка Радыё Свабода 220
Радзівонаў Ігар, расейскі генэрал 130
Разанаў Алесь, пісьменьнік 245, 302, 303, 345
Ракіцкі Вячаслаў, журналіст Радыё Свабода 245
Раманоўскі Дзяніс, мастак 206
Рандаў Норбэрт, нямецкі літаратуразнаўца, перакладчык 245
Распуцін Валянцін, расейскі пісьменьнік 569
Раstrapовіч Мсьціслаў, расейскі музыка 572
Раў Ёганэс, прэзыдэнт Нямецчыны 569
Рашанцаў Юры, расейскі паэт 161
Роні-старэйшы Жазэф, бэльгійскі пісьменьнік 160
Росьцікаў Яўген, журналіст 302, 611
Роўт Арні, швэдзкі грамадзкі дзеяч 207
Румл Ян, чэскі дысыдэнт, палітык 192, 193, 560
Рунэбэрг Юхан, фінскі паэт 142
Русьць Максім, вучань Нацыянальнага гуманітарнага ліцэю 390, 392
Руцкой Аляксандар, расейскі палітык 514, 638, 639
Рыбэнтроп Яахім, міністар замежных справаў у фашыстоўскай Нямецчыне 130, 635
Рымша Алесь, старшыня наваполацкай філіі Таварыства беларускай мовы 463
Рысь, супрацоўнік гарадзенскай друкарні 108
Рыц Давід, чэскі палітык 192
Рэйган Роналд, прэзыдэнт ЗША 53, 634
Рэмарк Эрых Марыя, нямецкі пісьменьнік 109, 147, 178, 231

С

Сабалеўскі Юры, грамадзкі дзеяч 126
Сабчак Анатоль, расейскі палітык, народны дэпутат СССР 129
Савіных Андрэй, прэсавы сакратар Міністэрства замежных справаў 447, 473
Савіцкі Міхась, мастак 108, 109, 613

Сагановіч Генадзь, гісторык 72, 74
Садоўскі Пётра, дэпутат апазыцыі БНФ у Вярхоўным
Савеце 12 скліканьня 35
Сакалоў Яфрэм, першы сакратар ЦК КПБ 226, 486, 505,
506
Салавей Алесь, пісьменьнік 126
Салжаніцын Аляксандар, расейскі пісьменьнік 103, 105,
122, 161, 182, 209, 345, 440, 488, 489, 544–547, 554, 565,
570–573, 628, 639
Салтыкоў-Шчадрын Міхаіл, расейскі пісьменьнік 77, 555
Саркухі Фарадж, іранскі публіцыст 222
Сартр Жан Поль, французскі пісьменьнік 93, 109
Сафронаў Анатоль, расейскі паэт, рэдактар часопіса
«Огонёк» 81
Сахараў Андрэй, расейскі дысыдэнт, акадэмік, народны
дэпутат СССР 14, 82, 129, 241, 381, 454, 571, 572, 628, 639
Селін Павал, журналіст расейскай тэлекампаніі НТВ 456–
458, 467–469, 472, 473
Сёмуха Васіль, перакладчык 103, 234
Сераштан Уладзімер, начальнік управы Міністэрства
культуры 386
Сеўрук Уладзімер, функцыянер ЦК КПСС, супрацоўнік
прэзыдэнцкай адміністрацыі 182, 29, 556
Сідараў Юры, артыст 613
Скараход Віктар, пэнсіянер зь Менску 215
Скарына Францішак, асьветнік, беларускі першадрукар
426, 429, 487
Скобелеў Эдуард, пісьменьнік, функцыянер прэзыдэнцкай
адміністрацыі 127, 282–284
Скобла Міхась, пісьменьнік, журналіст Радыё Свабода 195,
279, 313, 397, 445
Скот Стэфан, швэдзкі перакладчык 209–214
Скрабеч Сяргей, дэпутат Палаты прадстаўнікоў, член групы
«Рэспубліка» 417
Скрыган Ян, пісьменьнік 499
Смулкова Эльжбета, польскі філёляг, амбасадар Польшчы ў
Беларусі 103
Сокал Ян, чэскі навуковец і палітык 407

Сокалава Францішка, чэскі філёляг 407
Сокалаў-Воюш Сяржук, пісьменьнік, журналіст Радыё
Свабода 116, 144, 397, 477, 541, 549–552
Сорас Джордж, амэрыканскі бізнэсовец, мэцэнат 33
Соусь Ганна, журналістка Радыё Свабода 374, 405
Сталін Іосіф, савецкі камуністычны дыктатар 38, 132, 133,
182, 258, 275, 276, 315, 325, 338, 509, 566, 635
Станкевіч Анатоль, эканаміст 29, 30
Станкевіч Браніслава, журналістка Радыё Свабода 401,
449, 462
Станкевіч Вячка, дырэктар Беларускай службы Радыё
Свабода 9, 548
Станкевіч Станіслаў, літаратуразнаўца, дзеяч беларускай
дыяспары ў ЗША 363, 628
Старыкевіч Аляксандар, журналіст 117, 408, 609
Стружэцкі Тадэвуш, начальнік управы Міністэрства
культуры 441
Стрэляны Анатоль, журналіст радыё Свабода 553
Ступнікаў Аляксандар, журналіст тэлекампаніі НТВ 124,
457, 468
Стучэнка Андрэй, савецкі генэрал, мэмуарыст 268
Стэйпбэк Джон, амэрыканскі пісьменьнік 162, 231
Сувораў Сяргей, сын Ірыны Быкавай 597, 604
Сульянаў Анатоль, пісьменьнік 613
Сўорц Дэвід, першы амбасадар ЗША ў Беларусі 117
Супрунюк Алег, журналіст Радыё Свабода 404
Сурвілла Івонка, старшыня Рады Беларускай Народнай
Рэспублікі 187–189, 192–195, 252, 309, 329, 358, 359, 498,
499, 560, 591
Сурмач Ганна, дзяячка беларускай дыяспары ў Чэхіі 189,
329
Сыляння Франс, фінскі пісьменьнік 142
Сьвірко Юры, журналіст Радыё Свабода 382, 393, 442, 446
Сьвянціцкас Валянцінас, літоўскі пісьменьнік 495
Сэдэрбэрг Марыя, швэдзкая фотамастачка 206
Сэлінджэр Джэром, амэрыканскі пісьменьнік 552
Сэнюх Чэслаў, польскі пісьменьнік 240
Сэрвантэс Мігель дэ, гішпанскі пісьменьнік 301

Сюлі-Прудом Рэнэ Франсуа, французкі паэт 104
Сядура-Глыбінны Ёладзімер, літаратуразнаўца 364
Сянкевіч Гэнрык, польскі пісьменьнік 104
Сярэдзіч Іосіф, рэдактар газеты «Народная Воля» 626

Т

Талстой Аляксей, расейскі пісьменьнік 182, 231
Талстой Леў, расейскі пісьменьнік 113, 138, 162, 231, 244, 268, 301, 418, 509, 516, 594
Танк Максім, пісьменьнік 197, 280, 389
Тарас Валянцін, пісьменьнік, перакладчык 302, 303, 329, 357, 416, 450, 452, 454, 455
Тарас Віталь, журналіст Радыё Свабода 66, 71, 80, 123, 127, 223, 237, 239, 332, 350, 354, 357, 361, 362, 372, 463, 585
Тарашкевіч Браніслаў, палітычны дзеяч, мовазнаўца 334
Таркоўскі Арсені, расейскі паэт 141
Тарнаўскі Георгі, генэральны пракурор БССР 262, 264
Таўпыга Ян, актывіст Кансэрватыўна-хрысьціянскай партыі БНФ 402, 449, 450, 462
Твардоўскі Аляксандар, расейскі паэт, рэдактар часопіса «Новый мир» 114, 162, 299, 369, 389, 432, 454, 483, 485, 544–546, 573
Твардоўская Марыя, жонка Аляксандра Твардоўскага 114
Трусаў Алег, дэпутат апазыцыі БНФ у Вярхоўным Савеце 12 скліканьня, старшыня Таварыства беларускай мовы 35, 498
Тургенеў Іван, расейскі пісьменьнік 543
Туровіч Ірына, пісьменьніца 206
Тычына Міхась, літаратуразнаўца 72, 114
Тэтцляф Міхаэль, нямецкі журналіст 272

У

Уігаман Крыстына, губэрнатар штату Нью-Джэрзі ў ЗША 117
Украінка Леся, украінская пісьменніца 225
Уліцёнак Аляксандар, журналіст Радыё Свабода 568
Усьціновіч Марыя, журналістка Радыё Свабода 390

Ундсэт Зыгрыд, нарвэская пісьменьніца 99
Уолкат Дэрэк, сэнт-люсійскі пісьменьнік 104
Ушчапоўскі Іван, удзельнік другой усясьветнай вайны 269

Ф

Фет Афанасі, расейскі паэт 65
Фёдараў Мікалай, расейскі палітык, прэзыдэнт Чувашыі 207
Фралоў Валер, дэпутат Палаты прадстаўнікоў, член групы «Рэспубліка» 432
Фрунзэ Міхаіл, савецкі вайсковец 600
Фрык Гэلمут, амбасадар Нямецчыны ў Беларусі 423
Фукуяма Фрэнсіс, амэрыканскі палітоляг 223, 294

Х

Хаанпяя Пэнтці, фінскі пісьменьнік 142
Хаданкоў Уладзімер, жыхар Воршы 440
Хадыка Юры, намесьнік старшыні Партыі БНФ 305, 498, 504
Хамайда Барыс, актывіст Кансэрватыўна-хрысьціянскай партыі БНФ 402, 449, 450, 462
Харэўскі Сяргей, мастацтвазнаўца 103
Хасбулатаў Руслан, расейскі палітык 514, 638, 639
Хітроў Міхаіл, расейскі літаратурны крытык 573
Хмяльніцкі Алесь, журналіст Радыё Свабода 45
Хрушчоў Мікіта, першы сакратар ЦК КПСС 14, 15, 275, 628
Хусэйн Садам, ірацкі дыктатар 328, 339, 340, 577, 637

Ц

Цётка (Пашкевіч Алаіза), пісьменьніца 429
Ціхановіч Алена, журналістка Радыё Свабода 85, 115, 116, 284, 320, 372, 373, 541
Цьвятаева Марына, расейская паэтка 141
Цыганкоў Віталь, журналіст Радыё Свабода 615
Цютчаў Фёдар, расейскі паэт 65
Цяпінскі Васіль, асьветнік, кнігадрукар 429

Ч

- Чайка Ніна, журналістка 281, 302, 303, 613, 636
Чаклайс Марыс, латыскі паэт 374
Чарвякоў Аляксандар, старшыня Саўнаркаму БССР 13
Чарвянкова Яна, чэская журналістка 85
Чаргінец Мікалай, пісьменьнік, дэпутат Савету рэспублікі 127, 394, 613, 614, 618
Чарказян Ганад, пісьменьнік 146
Чарнамырдзін Віктар, расейскі палітык 107
Чарненка Канстанцін, генэральны сакратар ЦК КПСС 225, 275
Чарнічэнка Юры, расейскі пісьменьнік 431, 452
Чарняўскі Міхась, гісторык 518
Чэрчыль Уінстан, прэм'ер-міністар Вялікабрытаніі 177, 337

Ш

- Шагал Марк, мастак 158
Шаліпін Іван, расейскі сьпявак 182
Шамякін Іван, пісьменьнік 81, 100, 127, 182, 394, 480, 481, 552
Шапіцько Ларыса, расейская кінарэжысэрка 360
Шапран Сяргей, журналіст 598
Шаранговіч Васіль, мастак, рэктар Акадэміі мастацтваў 41, 262, 263
Шастаковіч Дзьмітры, расейскі кампазытар 182
Шаўцоў Мікалай, пісьменьнік 613
Шмыгалёў Яўген, гісторык 226, 261, 312, 568, 629
Шніп Віктар, пісьменьнік 303
Шрэдэр Крыстоф, нямецкі журналіст 221
Штрасэр Ёгана, нямецкі пісьменьнік 375, 376
Шукелойць Антон, дзеяч беларускай дыяспары ў ЗША 480
Шупа Сяргей, журналіст Радыё Свабода 99, 126, 221, 439
Шут Аляксандар, дэпутат апазыцыі БНФ у Вярхоўным Савеце 12 скліканьня 35
Шушкевіч Станіслаў, старшыня Вярхоўнага Савету 12 скліканьня, дэпутат Вярхоўнага Савету 13 скліканьня, старшыня Беларускай сацыял-дэмакратычнай партыі 41, 129, 172, 174, 228, 252, 323, 433, 444, 457, 472, 599, 633

- Шчукін Валеры, дэпутат Вярхоўнага Савету 13 скліканьня 231
Шыдлоўскі Аляксей, актывіст Маладога Фронту 87, 88
Шыманец Лявон, дзеяч беларускай дыяспары ў Францыі 329
Шымборская Віслава, польская паэтка 103, 104
Шэкспір Уільям, ангельскі драматург і паэт 74, 351, 367
Шэрман Карлас, пісьменьнік 94, 234, 554

Э

- Эвэрэт Г'ю, амэрыканскі фізык 595
Эпімах-Шыпіла Браніслаў, навуковец, грамадзкі дзеяч 64
Эўфрасінья Полацкая, асьветніца, сьвятая 429

Ю

- Юрчанка Вольга, лекарка 591, 621
Юрчанка Сяргей, лекар 591, 600, 614, 621, 623–625
Юр'енен Сяргей, журналіст Расейскай службы Радыё Свабода 215, 217, 220, 542, 543
Юшанкоў Сяргей, расейскі палітык 582, 583

Я

- Яварыўскі Ўладзімер, украінскі пісьменьнік 373
Ягела Наталья, вучаніца Нацыянальнага гуманітарнага ліцэю 390, 392
Якутаў Усевалад, пісьменьнік 127
Ян Павал II, папа Рымскі 82, 231
Яноўскі Казімер, журналіст Радыё Свабода 438
Янукевіч Аляксей, актывіст Партыі БНФ 117

ЗЬМЕСТ

З Быкавым. <i>А.Лукашук</i>	6
Беларусь (сьнежань 1991 – красавік 1998)	7
Швэцыя і Фінляндыя (красавік 1998 – сьнежань 1999)	89
Нямеччына (люты 2000 – сьнежань 2002)	151
Чэхія (12 сьнежня 2002 – 23 траўня 2003)	307
Пасьля Быкава	347
З архіваў	501
In Memoriam	535
Пасьляслоўе. <i>С.Навумчык</i>	627
Паказьнік асобаў	640